ईश्वरभक्ति

विद्यावाचस्पती
प. पू. दत्तात्रेयशास्त्री कवीश्वर

ईश्वरस्वरूप सर्वही संत महात्म्यांनी भगवत्-भक्ती योगाचाच संपूर्ण जीवन असेपर्यंत अभ्यास केला. भक्ती केली भगवंताची. पापक्षय झाल्याशिवाय आत्मज्ञान होणार नाही आणि पापक्षय हा भक्तियोगाने होतो, असाही सिद्धांत भागवतकारांनी सांगितला आहे.

केवळ भक्तियोग आहे, कर्मयोग आहे, परंतु जर भगवंताची नुसती भक्ती केली – केवळ भक्ती तर त्या केवळ भक्तीच्या योगाने सर्वही पापांचा क्षय होतो. दुरित क्षय झाला पाहिजे असे ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात ना! अनेक दुरित, अनेक जन्मांची पापं झालेली असतात – वैयक्तिक, सामुदायिक आणि त्यामुळे आपल्याला प्रतिबंध पुष्कळ निर्माण होतात.

ऐहिक असो किंवा पारमार्थिक असो. आपण कल्याण करून घ्यावं असं सर्वांना वाटते. सर्वांचे प्रयत्न चालू आहेत. पण त्याप्रमाण पदरात काही फळ पडत नाही. जीव हा असमर्थ आहे. इच्छेप्रमाणे त्याला फळ प्राप्त करून घेता येत नाही. सुख पाहिजे आणि दुःख सगळी जावीत अशी इच्छा आहे हेच फळ आहे. पण ते आपल्या इच्छेप्रमाणे घडून येत नाही.

कुणीही असो. एक व्यक्ती असो किंवा अनेक व्यक्ती व्यक्तींचा समुदाय लोकशाही म्हणतो त्याला आपण. सर्व समुदाय मिळून राज्य करायचे. आणखी चांगलं सर्वांना सुखी करायचे हे त्यांना सुद्धा शक्य नाही. ईश्वर याकरिता मानावा लागतो म्हणतात.

सद्गुरू वासुदेवानंद सरस्वती स्वामी महाराजांनी एका ठिकाणी हा मुद्दाम उल्लेख केलेला आहे. ईश्वर आहे कशावरून, म्हणाले, तर तुमच्या इच्छेप्रमाणे तुम्ही आपलं कल्याण करून घेऊ शकत नाही. म्हणून ईश्वर मानला पाहिजे. कुणाही व्यक्तीचे सामर्थ्य नाही दिसून येत काही ना काही आणखी प्रतिबंध उत्पन्न होतात. सुखाला प्रतिबंध आहे. दुःख निराळे नाही तर केवळ आपल्या सामर्थ्याने काही हे दूर करता येत नाही.

वाढील्या उद्वेग दुःखची केवळ ।
भोगणे ते फळ संचिताचे ।।

तुकाराम महाराजांनी सिद्धान्त सांगितलेला आहे, केव्हा जाईल दुःख, केव्हा जाईल दुःख ? नुसते म्हणून काही उपयोग नाही. जे आपल्या हातून कर्म झालेले आहे त्याचे फळ आपल्याला भोगावे लागते. हा एक मोठा सिद्धान्त आहे आणि तो आपल्याला मान्य करावा लागतो.

आजारी पडलेला आहे. मोठा रोग आहे आणि औषध देणारा डॉक्टरही मोठा आहे. हजार हजार रुपयांची इंजेक्शने आणतात. त्या औषधांनी एक रोगी बरा होतो आणि दुसरा बरा होत नाही. दुसऱ्यालाही तोच रोग झालेला आहे आणि एका रोग्याला बरा करणारा डॉक्टर दुसऱ्या रोग्यालाही तेच औषध देतो काय कमी झाले, काय औषध चुकलले आहे का ? का औषध देणाऱ्याचे ज्ञान कमी झालेले आहे ? काय, कमी काय आहे ? तर तिथे हा सिद्धान्त आहे. "भोगणे ते फळ संचिताचे."

कर्म मानावं लागतं पुनर्जन्म मानावा लागतो. एकाला फळ मिळते आणि दुसऱ्याला फळ मिळत नाही. यावरून काहीतरी प्रतिबंध आहे तो दिसत नाही. पण गुणही येत नाही यावरून यापूर्वीच काहीतरी त्या जीवाचे कर्म आहे असं मानण भाग पडते पण कर्माने फळ मिळतं. कर्मशक्ती ईश्वराने निर्माण करून ठेवली

आहे. ईश्वर कशाला पाहिजे ? ज्याने जशी कर्म केली असतील, चांगली कर्म केली सुख मिळेल, पापकर्म केली तर दुःख मिळेल. चांगली कर्म करावी आणि सुख मिळवावं, ईश्वराचा काय संबंध आहे ? कर्माने फळ मिळते हे मानावं लागतं आपल्याला. पण कर्माला स्वत:ला फळ देण्याचे काही ज्ञान आहे का ?

ज्यांनी ऑफिसात वर्षभरात केव्हाही रजा घेतली नाही, रोज वेळच्या वेळेला येऊन आणखी काम केलेले आहे हे जाणणारा कोणीतरी वरचा अधिकारी लागतो. त्याने कर्तव्यकर्म उत्तम केलेलं आहे. कधीही गैरहजर राहिलेला नाही हे खरं आहे. पण त्याचं हे कर्म जाणणारा जो वरचा अधिकारी तो शिफारस करतो त्यामुळे प्रमोशन मिळू शकते.

म्हणजे कर्म तरी मान्य करावं लागलं, त्या फलावरून.

हा त्यांनी सिद्धान्त सांगितलेला आहे. आम्ही सगळे जीव असमर्थ आहोत याचं कारण सुखदुःख आमच्या इच्छेवर अवलंबून नाहीये. म्हणून सामर्थ्य नाहीये.

मीमांसाकाराचं म्हणणं हेच आहे. ईश्वर, ईश्वर कशाला म्हणायचं ? काही जरूरी नाहीये. आपण चांगलं वागावे, चांगलं फळ मिळतं. पण त्या कर्मांना कुठे ज्ञान आहे ? ते अचेतन आहे. क्रियाहीन. त्यांनी चांगलं कर्म केलेलं आहे हे जाणणारा कुणीतरी पाहिजे. म्हणजे तो त्याचं फळ देतो. कोणत्या वेळेला कोणत्या कर्माचं फळ द्यायचं काय करायचं हे स्वत: आम्हालाही समजत नाही ना ! आम्ही जरी कर्म केली — सत्कर्म किंवा दुष्कर्म केली तरी ते आम्ही विसरून जातो आणि विसरून जरी गेलो नाही तरी आमच्या कर्माचं आत्ता फळ मिळालं पाहिजे आमच्या इच्छेवर काही अवलंबून नाही. कर्मशक्ती जरी असली तरी त्या कर्मशक्तीला जाणणारा कुणीतरी पाहिजे. अर्थात तो सर्वज्ञ ईश्वर सिद्ध होतो आपोआप मान्य करावं लागतं. सर्वांच्याकडून झालेली जी कर्म आहेत त्याचं त्याला ज्ञान आहे सर्वांचा तो बुद्धीसाक्षी आहे. अंतर्यामी म्हणतात त्याला. सर्वही जीवाच्या अंतर्यामी तो आहे प्रेरणा करणारा तो आहे. म्हणजे या जीवाकडून होणारी सगळी कर्म त्याला माहिती आहे. त्या कर्माचं फळ केव्हा द्यायचं वगैरे सगळं माहिती आहे. पण अलिप्त आहे. इतक्या अनंत जीवांची कर्म तपासून आणि त्याप्रमाणे त्यांना त्याचं फल व्यवस्थितपणाने पोहोचवणे हे काम काही सोपं नाहीये ! तर हे काम चाललेलं असूनसुद्धा त्या बद्दल काही नाही, कल्पनासुद्धा नाही अशी मोठी शक्ती आहे. ईश्वरशक्ती म्हणतात.

त्या ईश्वरशक्तीचं ज्ञान ज्यांना झालेलं आहे अशा प्रकारचे माहात्मे लोक हे ईश्वराच्या भजनामध्ये सबंध आयुष्य घालवतात. इकडे त्यांचं लक्ष नाहीये. संसार जरी असला तरी संसारामध्ये काही आसक्ती नाही. सर्वही विश्व ज्यांनी निर्माण केलेलं आहे, तो विश्वाचा मालक आहे. त्या विश्वापेक्षा एखादं घर, एखादी जमीन माझी म्हणायची म्हणजे काय ? सगळंच त्याचं आहे. ही तर माझी कस म्हणायची ? पण व्यवहारामध्ये मात्र ते माझं, माझं म्हणावं लागतं. नाही तर कुणीतरी आपलं घेतलं म्हणजे काही म्हणायचं नाही असा त्याचा अर्थ नाही. व्यवहारातलं शिक्षणही दिलेलं आहे. तर हेही ईश्वरस्वरूप आहे. परमात्मा श्रीहरी त्याची शक्ती या महात्म्यांनी जाणलेली आहे.

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिता: ।
भजन्ति अनन्यमनस: ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।।

सर्वही पंचमहाभूतांना निर्माण करणारा, विश्व निर्माण करणारा हा आहे, हे ज्ञान त्यांना आहे. म्हणून त्यांना अहंकार काही नाही, आसक्ती नाही आणि जास्तीत जास्त त्या ठिकाणी प्रेम उत्पन्न होतं. ज्ञानपूर्वक भक्ती या ठिकाणी दाखवलेली आहे, भगवंतांनी सर्वांचा कर्ता आहे. सर्वांना कारण आहे. असा परमेश्वर आहे हे जाणून ते भक्ती करतात त्यामुळे त्यांची भक्ती कधीही अस्थिर नाही.

ईश्वराकडं लक्ष असणारी मंडळी आहेत. पुष्कळ आहेत. नाही असं नाहीये. पण संकटं आली, दुःखे आली म्हणजे देवाची आठवण होते. देवाकडे जायचे, देवाला सांगायचे, किंवा काहीतरी आपलं हे करायचं, माझं एवढं काम झालं की मी अमूक सत्यनारायण करीन, अमूक करीन, तमूक करीन.

त्याला कुठं सत्यनारायण पूजेची आवश्यकता आहे ? काहीच नाहीये. अगोदर कुणी करत नाही मात्र ! अगोदर सत्यनारायण करून माझं काम व्हावं असं म्हणणारे कमी आहेत. बहुतेक नसतीलच मला वाटतं. सर्व झाल्यावर करायचे. तेसुद्धा साधुवाणी विसरून गेला. स्वभाव आहे जीवाचा.

तर हे जे माहात्मे, संत आहेत. ईश्वराला पूर्ण त्यांनी ओळखलेलं आहे. आणि त्याची भक्ती दृढ आहे, स्थिर आहे.

अनन्य मनसः मुदितः

अन्य ठिकाणी त्यांचं मन जातच नाही. परमेश्वराचं अखंड स्मरण त्यांचं चाललेलं आहे आणि तेच देवाजवळ ते मागून असतात.

तुझा विसर न व्हावा !

एवढं द्या म्हणतात. संपूर्ण भागवत सांगून झाल्यावर शेवटी आणखी या भगवंताच्या स्मरण भक्तीचे विवेचन केलेले आहे–

अविस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः ।
क्षिणोति अभद्राणि शमं तनोति च ।
चित्तस्य शुद्धिम् परमात्मभक्तिम् ।
ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ।।

भगवंताची भक्ति केली म्हणजे काय मिळतं ? देवाच्या भक्तीचं फल काय आहे ? कशाकरता करायचं ? आपला उद्योगधंदा कशाला सोडायचा ? असे काही काही मनामध्ये विकल्प उत्पन्न होतात. संतांची संगती असली म्हणजे उत्पन्न होत नाहीत. कारण नेहमी ईश्वर स्मरण त्यांना असतं. ते ईश्वराचं चरित्रच नेहमी सांगत असतात. त्यामुळे ईश्वराबद्दल आपल्या मनामध्ये काहीही विकल्प सत्संगती असेल तर येत नाहीत.

जे ईश्वरापासून नेहमीच बाजूला आहेत, मी कर्ता आहे. 'ईश्वरोऽहम्', मीच ईश्वर आहे. मी सगळं करणारा आहे, असा अहंकार ज्यांना उत्पन्न झालेला आहे म्हणून ईश्वर स्वरूपाची त्यांना बिलकुल जाणीव नाही. कधीही नाही. त्यांची संगती घडली म्हणजे तिथे तसंच होणार. ईश्वर नाही हेच ऐकायला मिळणार.

तर संतांच्या संगतीमध्ये असताना आणि ईश्वराचं अखंड स्मरण आपल्याला होते. चरित्र ऐकायला मिळतात. आणि ते दिव्य चरित्र आहे ईश्वराचं. कोणते कोणते अवतार भगवंतांनी घेतले, कोणत्या भक्तांना आणखी संकटातून मुक्त केले, कसा उद्धार केला यांचा, हे सगळं आपण ऐकल्यानंतर आपल्या मनामध्ये प्रेम उत्पन्न होते. मनामध्ये आलेले पाप, दोष दूर होतात. आणखी त्या मनामध्ये ईश्वराबद्दल प्रेम निर्माण होतं. ते वाढलं पाहिजे.

भगवद्भक्तीसुद्धा सोपी नाहीये. भक्तीमार्ग फार सोपा आहे असं काही लोक म्हणतात. फार कठीण आहे कर्ममार्ग तर कठीणच आहे. ज्ञानमार्ग तर फारच कठीण आहे. योगमार्ग तर त्यापेक्षाही कठीण आहे. भक्तिमार्ग मात्र सुलभ आहे असं म्हणतात. पण नाहीय. भक्ती केव्हा निर्माण होते याबद्दल भगवान सांगताहेत अर्जुनाला–

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ।। ७·२८ ।।

पापक्षय झाला पाहिजे ज्ञानाप्रमाणे भक्तीच आहे.

बहुत सुकृताची जोडी....

ज्ञानेश्वर महाराज सांगताहेत. अनंत जन्म जर सुकृते घडली असली आपल्या हातून तर पापक्षय होतो. आणखी मन आपलं ईश्वराकडेच तन्मय होऊन जातं. प्रेम निर्माण होतं. पुण्यकर्मं केली पाहिजेत. आणि त्या पुण्यकर्मांनी पापक्षय होतो आणि नंतर "ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते" हे भक्तीचं स्वरूप आहे. कोणत्याही रीतीने सांसारिक मोह अंतःकरणात असून उपयोगी नाही. म्हणजे ती खरी भक्ती आहे. ईश्वराची भक्तीही करायची. इकडं संसारही करायचा. संसारात अनुकूलता जर टिकली तर ईश्वराची भक्ती टिकणार. देवाची आमच्यावर दया आहे. आमचं सगळं कल्याण आहे. आमची संकटं दूर करतोय आणि झाली नाही तर ! मग ईश्वराचं स्मरण नाही. त्याकरता अनन्य मनसः होणं म्हणजे ईश्वराचं स्वरूप त्याची शक्ती कशी आहे हे समजलं पाहिजे.

त्याकरता असे ज्ञानी महात्मे असतील त्यांची संगती झाली पाहिजे. ते समजावून सांगतात. ईश्वर साक्षात्कार त्यांना झालेला आहे. त्यामुळे ते सांगत आहेत. वाचून नाही नुसतं. त्यामुळे त्यांच्या वाणीमध्येही सामर्थ्य आहे. पटतं आपल्याला. टिकणं हे निराळं आहे. तेच त्यांच्या कृपेने, ईश्वराच्या कृपेने टिकवतील प्रेम. आणि असं जर अखंड स्मरण अंतःकरणामध्ये उत्पन्न झाले, निरंतर ईश्वरस्मरणावाचून एक क्षणही जाणार नाही, अखंड स्मरण आहे, तर त्याचं फळ सांगताहेत, "तुझा विसर न व्हावा" का मागितलं तुकाराम महाराजांनी ? ईश्वराचं विस्मरण होऊ नये म्हणजे अखंड स्मरण घडावं.

तर त्याची ही फळे सांगताहेत भागवतकार–

अविस्मृतिः कृष्णपदारविंदयोः ।
क्षिणोति अभद्राणि शमं तनोतिच ।।

पहिलं पद आहे सगळी अभद्र, अमंगल काहीही होणार नाही. ईश्वराची भक्ती करायला प्रवृत्त जो झालेला आहे, ईश्वराचे अखंड स्मरण ज्याला मिळालेलं आहे त्याची सगळी अभद्र दूर होतात मंगलमय जीवन ,

होत. आणि "शमं तनोति च" तिथं 'शम" म्हटलेलं आहे ज्ञानमार्गामध्ये, वासना मनातल्या मनात कमी कमी होणे हा शम शब्दाचा अर्थ आहे. आचार्य महाराजांनी सांगितलंय–

"सदैव वासना त्यागः शम"

मनातल्या मनात वासना कमी कमी होत चालल्या म्हणजे पूर्ण शांती आहे. त्याच्यानंतर तिसरं फळ भगवत् स्मरणाचं म्हणजे "चित्तस्य शुद्धिम" चित्त शुद्ध होणं. स्मरण होण्याला अगोदर चित्त शुद्ध झालंच पाहिजे त्याशिवाय स्मरण हे होणार नाही. पण त्या स्मरणानंतर होणारी चित्ताची शुद्धी काही विलक्षण आहे. शुद्ध बुद्धी झालेली आहे. आणि त्या शुद्धीमुळे ईश्वराची जी आज्ञा आहे, त्या आज्ञेपासून केव्हाही बाजूला तो होत नाही. नेहमी ईश्वराज्ञा पालन करण्याकडे त्याचं लक्ष असतं.

धर्मराजाचं उदाहरण आहे वनवासामध्ये पांडव असताना धर्मराजाला एक दिवस तहान लागली होती. पाणी प्यावं आणि पाणी घ्यायला जावं त्या भांड्यातून, म्हणून त्या तलावाजवळ गेल्याबरोबर पलीकडच्या बाजूला एक धिप्पाड मोठा यक्ष बसला होता. "भीमा, हात लावू नकोस पाण्याला, हा तलाव माझा आहे." आता तो भीम काय ऐकणार! तो म्हणाला, "अशी कुठं पाण्यावर सत्ता असते काय? पाणी देवाचे आहे, ईश्वराने निर्माण केलेलं आहे. तुझा तलाव म्हणजे?" ऐकले नाही. "बघ म्हणाले– चांगलं होणार नाही." पाणी प्यायला तो आणि मरून पडला.

अर्जुन आला. त्यानेही ऐकले नाही. तो एवढंच म्हणाला, "मी तुम्हाला प्रश्न, विचारतो, त्याची उत्तर द्या आणि नंतर पाणी प्या." भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव चारही बंधू, तहान लागलेली, उन्हाळ्याचे दिवस, पाणी प्यायले आणि मरून पडले काय झालं? हे आले का नाहीत म्हणून धर्मराज स्वतः तिथं आले आणि त्या यक्षाने सांगितले, "धर्मराज हे चारही बंधू तुझे, माझं न ऐकल्यामुळे यांना मृत्यू आलेला आहे. माझ्या प्रश्नांची उत्तरं द्या आणि मग पाणी प्या एवढेच मी सांगितले. तू माझ्या प्रश्नांची उत्तरे जर देशील तर तुला पाणी पिण्याची मी आणखी संमती देईन."

आता केवढी परिस्थिती आहे. चारही बंधू, अतिशय पराक्रमी, ते चारही बंधू मरून पडलेले आहेत. काय मनाची अवस्था झाली असेल! बारा वर्षाचा वनवास संपवून आपल्याला जायचंय, आपलं राज्य घ्यायचं आहे जिंकून-युद्ध करून आता कुणाचं साहाय्य होणार? ती आशा संपली. पण अशाही स्थितीमध्ये त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे आणि कबूल केले. विचारा म्हणाले प्रश्न. त्यांची उत्तरे मी देतो.

असंमोह म्हणून दहाव्या अध्यायामध्ये ईश्वराच्या ताब्यात काय काय आहे ते सांगितले आहे. लोकमहेश्वरम्-सर्वांचा तू नियामक आहेस ते स्पष्ट करण्याकरता–

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःख भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एवं पृथग्विधाः ॥५॥

कुणीही आणखी देऊ शकत नाही. त्यापैकी असंमोह म्हणून जसं आहे. कर्तव्यकर्म प्राप्त झालेले असताना बुद्धी स्थिर राहणं निर्विकार बुद्धी राहणं, हा असंमोह पदार्थ आहे. चारही बंधू मरून पडले आहेत. तो यक्ष म्हणतो आहे, प्रश्नांची उत्तरे देशील तर पाणी प्यायची संमती मिळेल नाहीतर तुझीसुद्धा अशीच अवस्था होईल. विचारा म्हणाले. महाभारतामध्ये ते प्रश्न प्रसिद्ध आहेत आणि इतक्या स्थिर बुद्धीनं तो सगळा शोक दूर करून आणखी शांत मनाने समर्पक उत्तर दिल्यामुळे तो यक्षराज प्रसन्न झालेला आहे. "काही हरकत नाही, माझ्या इच्छेप्रमाणे मी विचारलेले प्रश्न, तू चांगली उत्तरे दिलीस आता तुला वर देतो. मागून घे. या चौघांपैकी कोणता तरी एक भाऊ तुझा जिवंत होईल." म्हणाले, "कोणता जिवंत व्हावा?" त्याने सांगितले, "नकुलो यक्ष जीवतु. नकुलाला जिवंत करा." तो हसला. साक्षात यमधर्मच परीक्षा करण्याकरता आलेले आहेत. धर्मराज किती धर्मनिष्ठ आहे, कसा भगवद्भक्त आहे. हे पहाण्याकरता आलेले होते.

ते म्हणाले, "अरे, नकुल जिवंत होऊ दे? नकुलाचा काय उपयोग? लहान मुलगा तो. भीम किंवा अर्जुन जर जिवंत झाला तर तुला युद्धाला साहाय्य होणार आहे ना? नकुल जिवंत व्हावा हे का मागितलंस तू?"

तो सांगतो, "महाराज! मला दोन माता आहेत. एक माता गेलेली आहे एक माता सध्या जिवंत आहे. तिचा मी मुलगा आहे म्हणजे त्या मातेच्या मनाचे समाधान आहे. दुसरी माता गेलेली आहे तिच्याही आत्म्याला समाधान होण्याकरता तिचा मुलगा नकुल जर जिवंत झाला तर तिला समाधान मिळेल."

मातृदेवो भव. माता नाहीये हजर. आता माता हजर असतानासुद्धा आमचं मातापित्यांकडे लक्ष नसतं. सध्या कुठंतरी वृद्धाश्रमात जाऊन रहावं त्यांना असं वाटतं तुम्ही त्यांना ठेवून घ्या- आमच्या आईबापांना. पाचशे रुपये नाही हजार रुपये मागितले तरी मी पाठवित जाईन महिन्याला, पण तुमच्या आश्रमात ठेवून घ्या, असं म्हणतात. इथं माता जिवंत नाहीये तरीसुद्धा तिच्या आत्म्याला समाधान होण्याकरता तिचा मुलगा जिवंत व्हावा, पुढचं पुढे पाहता येईल म्हणाले. युद्धाला साहाय्य काय व्हायचे ते ईश्वराच्या इच्छेने होईल.

म्हणजे ही जी चित्तशुद्धी आहे ही भगवद्भक्तीच्या योगाने आहे. मग ते यमधर्म प्रसन्न झाले. त्यांनी चारही भावांना जिवंत केले शेवटी. पण त्याची परीक्षा आहे. धर्मनिष्ठा आहे. भगवंताची आज्ञा जशी आहे त्याप्रमाणे वागायचं. तर ही चित्ताची अशी शुद्धी की ज्या शुद्धीमुळे त्याचं सगळं कार्य झालेलं आहे धर्मराजाचं. कौरवांनी जी अट घातली होती बारा वर्षे वनवास. पराजय झाला की बारा वर्षे बनवासामध्ये रहायला पाहिजे आणि त्यापेक्षा भयंकर अट म्हणजे एक वर्ष अज्ञातवासामध्ये पांडवांनी रहायचं आहे आणि अज्ञातवासामध्ये असतांना ते जर उघडकीस आले तर पुन्हा बारा वर्षे वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास. बुद्धीचं चातुर्य आहे दुर्योधनाचं. पण चांगल्या कामात नाही. पांडवांनी जन्मभर वनवासातच राहावं अशी बुद्धी झालेली आहे. पण त्यातही पांडव अज्ञात राहू शकणार नाहीत. त्याला कौरवांनी कबुली दिलेली आहे असे म्हणावे लागेल.

श्रेष्ठ महात्मे त्यांचा कितीही छळ करायचं जरी मनामध्ये आणलं. दुर्जनांनी तरी त्यांनासुद्धा मान्य करावं लागतं. पांडव हे अज्ञात राहू शकणार नाहीत. त्यांचे इतके गुण आहेत की ते प्रकट होतील. सहज आपण त्यांना शोधून काढू. पुन्हा बारा वर्षे वनामध्ये आणि वनात गेल्यापासून त्यांच्या पाठीमागे सी. आय. डी. खातं यांचं होतच, कुठं जातायत, केव्हा जातायत, कुणीकडे हे फिरताहेत? बारा वर्षानंतर कुठे जाणार आहेत? ते बिचारे वनामध्ये राहणारे, त्यांच्याजवळ काय आहे? कोण आलं? कोण पाहतंय? कशाला येत आहेत? तेव्हा ती जी एक वर्षाची अज्ञातवासाची अट ती जर साध्य झाली नाही, प्रगट जर झाले तर पुन्हा बारा वर्षे वनात जावे लागेल, तर ती जी अट आहे त्याच्यातून या यमधर्मांनी त्यांना मोकळं केलं. यमधर्मांनी त्यांना सांगितले, धर्मराज तुमची बुद्धी उत्तम आहे. शुद्ध बुद्धी आहे. तुम्ही सगळे पांडव अगदी या रूपामध्ये. आपल्या मूळच्या रूपामध्ये जरी फिरलात, कुठंही तरी एक वर्ष तुम्हाला कोणीही ओळखणार नाही असा वर दिला.

पुढे ईश्वरप्रसाद संपादन करून एक वर्ष अज्ञातवासातही ते ओळखू शकले नाही. त्या पणातून मोकळे झाले. ही चित्ताची शुद्धी आहे, की ज्या शुद्धीमुळे देवतांचा प्रसाद आपणहून होतो. मागावं लागत नाही. आणखी पराभक्ति. ही पुढं भक्ती पुन्हा निराळी आहे. स्मरणभक्ति अखंड सुरू झाल्यानंतर पदरात पडणारी ही फळं आहेत. वासनाक्षय होतो आहे. चित्तशुद्धी होते, आहे आणि परमात्मा भक्ति ही पुन्हा वेगळी आहे. पराभक्ति जिला म्हणतात. की दुसरे काहीही मागायचे नाही. ईश्वरस्वरूपाचा साक्षात्कार झाल्यानंतर जी भक्ति आहे ती पराभक्त आहे. आणि ही भक्ति अंतःकरणामध्ये त्याने निर्माण होते म्हणतात. वासना कमी कमी होत चालल्या आहेत, चित्त शुद्ध होत चालले आहे. आणखी त्यामुळे भगवंताची भक्ति ही अखंड वाढत जात आहे आणखी पुन्हा तिकडे सांगताहेत-

ज्ञानंच विज्ञान विरागयुक्तम् ।

ज्ञान होतं, विज्ञान होतं आणि वैराग्यही मिळतं. संपूर्ण वेदाचं सार काय आहे, शास्त्राचं सार काय आहे. हे समजून घेणं म्हणजे ज्ञान म्हणतात. "वेद तात्पर्य ज्ञानं" आणखी त्याचा अनुभव येणं त्याला विज्ञान म्हणतात. श्रीधर स्वामींनी सांगितलंय प्रत्यक्ष आणखी जो "वेदैःच सर्वैरहमेववेद्यः" हे वेदाचे सार आहे. त्या परमेश्वर स्वरूपाचा साक्षात्कार होणं, अनुभवणं म्हणजे विज्ञान आहे आणि ते वाढण्याकरता, मोठं होण्याकरता आवश्यक जे वैराग्य आहे. मनामध्ये कोणतीही इच्छा राहिलेली नाही. ती प्रज्ञावस्थाच आहे.

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्
आत्मन्येवात्मना तुष्ट स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥२.५५॥

सर्व कामवृत्तींचा लोप हा मोक्ष आहे. प्रल्हादजींच्या वरती नरसिंह प्रसन्न झाले आणि "काही तरी वर मागून घे बाबा" म्हणाले. तरीसुद्धा काही तरी देवाचा आग्रह पाहून त्याने सांगितले-

यदि रासीश मे कामान् वरांस्त्वं वरदर्षभ ।
कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरम् ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।
ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ।।
विमुच्यति यदा कामान् मानवो मनसि स्थितान् ।
तह्र्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते ।।

मला आपण देणार आहात का ? वर मागतो म्हणाले, माझ्या मनामध्ये कोणतीही वासना, कोणतीही इच्छा राहू नये. शुभ वासनाही नको, अशुभ वासनाही नको. पुन्हा अभिमान उत्पन्न होणार नाही. चांगल्या वासना आहेत माझ्या आणि चांगला आणखी संकल्प आहे. निष्काम अंतःकरण व्हावं हे मागणं आहे आणि त्याचं कारण त्यांनी दिलेलं आहे की ज्यावेळी जीवाच्या अंतःकरणातल्या, बुद्धितल्या सगळ्या कामना नाहीशा होतील त्या वेळेला जीवभाव संपलाय तो स्वतः प्रत्यक्ष भगवत्स्वरूप आहे.

विमुच्यति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् ।

तरी प्रल्हादांनी वर्णन केलं आहे मनामध्ये कोणतीही इच्छा नाही. निष्काम अंतःकरण झाल्यानंतर तो जो भक्त आहे, मनामध्ये काहीही इच्छा नाही. "ठेविले अनंते तैसेचि रहावे" ही स्थिती मिळाली. मला अमूक झालं पाहिजे. तमूक काहीही नाही. या अवस्थेपर्यंत जाऊन पोचलेला जो जीव आहे त्याचा जीवभाव संपला. तो साक्षात भगवान झालेला, ईश्वररूप झालेला आहे. म्हणजे ईश्वरस्वरूपाची जाणीव प्रल्हादजींना आहे.

ईश्वर म्हणजे काहीही इच्छा नसणारा तो ईश्वर आहे आणि इच्छा करणारा म्हणजे जीव आहे त्या इच्छा करतो, कर्म करतो, पुन्हा त्याचं फल मागण्याकरता पुन्हा जन्म – मृत्यू वगैरे सापळ्यात सापडतो. तर हे वैराग्य आहे काही नाही. अनन्य मनसः । अन्य ठिकाणी त्याचं मन जातच नाही. अनंत स्वरूप जो परमात्मा त्याचं अखंड स्मरण असल्यामुळे दुसरीकडे त्याचं चित्त जाऊच शकत नाही ही अशी फलं संसारामध्ये मिळणे शक्य आहे का ? मनातल्या वासना कमी होणे, विषयाकडे मन न जाणे, शुद्ध अंतःकरण होणं हे जे आपल्याला पाहिजे असंसुद्धा वाटणार नाही. मग प्रयत्न तरी कसा होणार ? आणि मिळणार तरी कसे?

तर ही सगळी फलं जी आहेत, दुर्लभ असलेली ती ईश्वराच्या नित्य स्मरणाने प्राप्त होतात असा आणखी सिद्धांत सांगितलाय. म्हणून तुकाराम महाराजांनी–

हेचि दान देगा देवा । तुझा विसर न व्हावा ।।

ईश्वराचं विस्मरण कधीही होऊ नये हे ईश्वराजवळच मागितलेलं आहे. जीवाला शक्य नाही ते प्रयत्नांनी. केव्हा मन दुसरीकडे जाईल आणि विस्मरण होईल याचा नेम नाही. दुसरा एक अभंग आहे तुकाराम महाराजांचा–

पहा ते पांडव अखंड वनवासी ।
परि त्या देवासी आठविती ।।
प्रल्हादासी पिता करितो जाचणी ।
परि तो स्मरे मनी नारायण ।।
सुदामा ब्राह्मण दरिद्रे पीडीला ।
नाही विसरला पांडुरंगा ।।

इतकी उदाहरणे दिली आहेत आणि शेवटी सांगताहेत–

तुका म्हणे देवा तुझा
न पडावा विसर ।
दुःखाचे डोंगर झाले तरी ।।

दुःख झाल्यानंतर मनुष्याचं लक्ष कसं जाईल ? पण ते देवाजवळच त्यांनी मागितले. विस्मरण होऊ नये देवाचे म्हणजे सुखाच्या अवस्थेतही होऊ नये हेही मागितले पाहिजे. सगळी प्रपचातली परिस्थिती संगती आहे, सपत्ती आहे, सत्ता आहे, कीर्ती आहे, सगळं आहे. अशा वेळेला स्मरण होणं कठीण आहे. सगळं अनुकूल आहे ना ! मग कुठून देवाचा आठवण होणार. वर जास्ती अभिमान मी कसा सुखी आहे माझ्यासारखा कोण जास्ती सुखी आहे ? अभिमान वाढत गेल्याने ईश्वराचे स्मरण होत नाही. त्या वेळेलाही होत नाही आणि दुःखाच्या वेळेला, दुःख असह्य झालं, सहन होत नाही त्या वेळेला कुठली आठवण येणार ? पण दुःख जरी पुष्कळ आलं तरी मला आठवण पाहिजे हे त्यांनी मुद्दाम मागितलंय.

पांडवांचं उदाहरण दिलेलं आहे. वनवासात आहेत पांडव. राज्य सोडून गेलेले आहेत. वनवास कधी माहीत नाही यांना. साम्राज्य –मिळवलेले पांडवांनी. सम्राट राजा. राजसूय यज्ञ केला आणि लगेच इकडे वनवासात जावं लागल. पण वनवासात असतानासुद्धा "देवासी आठविती" म्हणतात तो एक आदर्श त्यांनी पुढे ठेवला तुकाराम महाराजांनी. वनवासात असतानासुद्धा ते देवाला विसरले नाहीत. दुसरं प्रल्हादजींचं उदाहरण देताहेत. पित्याने किती त्रास दिला म्हणाले प्रत्यक्ष मुलाचा प्राण घेण्यासाठी पिताच प्रयत्न करतोय. दुसरं कोणाकडे जायचं त्या बालकाने. पाच वर्षांच्या

मुलाने ?– पण काही तक्रार नाही. ईश्वराजवळ काहीही मागणार नाही. त्याने जर मागितलं असतं तर लगेच हिरण्यकश्यपू राहिला असता का तिथे ? उलट हिरण्यकश्यपूचा नाश झाल्यानंतर प्रल्हादजींनी प्रार्थना केली आहे की, देवा, माझा पिता अज्ञानी होता. शत्रू नाही तो. अज्ञानाने त्याने आपले अपराध केले, आपला द्वेष केला. त्याचा उद्धार आपण करा. एवढी प्रार्थना त्यांनी केली. त्यावेळी देवांनी सांगितले, नरसिंहांनी, " बाबा, तुझ्या एकट्या पित्याचा उद्धार झाला असं नाही, एकवीस पिढ्यामध्ये याच्यापूर्वी होऊन गेलेले तुझे सगळे पूर्वज, त्या सगळ्या पूर्वजांचा उद्धार झालेला आहे. " त्याचं कारण ते सांगताहेत, " तुझ्यासारखा भक्त मोठा ज्या कुळामध्ये जन्माला आलेला आहे त्या सगळ्या कुळामध्ये उत्पन्न झालेल्या एकवीस पिढ्या उद्धरून गेलेल्या आहेत. " म्हणजे त्यालाच मोठेपणा दिला.

तर असा हा प्रल्हाद. त्याचा एक आदर्श तुकाराम महाराजांनी आपल्यासमोर ठेवलेला आहे. इतका त्रास देणारा हिरण्यकश्यपू पिता प्रत्यक्ष " परि तो स्मरे नारायण " अखंड नारायणाचं स्मरण आहे. त्यामुळे ही दुःख सगळी बाजूला झाली. ज्ञान आपोआपच उत्पन्न झालेलं आहे.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि
नैनं दहति पावकः ।

शस्त्रास्त्राचे आघात अंगावर पडताहेत. आत्मस्वरूपाला त्याच्या काही वेदना नाही, दुःख नाही. त्याचा नाश होणं शक्य नाही. हे दृढ ज्ञान पक्कं झालेलं आहे. त्यामुळे आणखी काही चित्तावर परिणाम नाही. अखंड नारायणाच्या स्मरणामध्ये आणखी प्रल्हादजी राहिले.

तिसरे उदाहरण त्यांनी दिलंय–

सुदामा ब्राह्मण दरिद्रे पीडीला
नाही विसरला पांडुरंगा ।

घरामध्ये काही नाही. लाकूड नाही. रामकृष्ण शिकायला होते. त्यांच्या मागूनच सुदामजी होते. गुरूमहाराजांच्या आश्रमात सगळी विद्या संपादन करून आलेले आहेत. ज्ञान उत्तम आहे आणि भगवद्–भक्तीही उत्तम आहे. तर हे ज्ञान असले तरीसुद्धा प्रारब्ध भोग निराळे आहेत. ते ज्ञान नुसतं देण्याकरता आहे. सर्वांना ज्ञान द्यायचे पैसा नाही. पूर्वकर्मामुळे घरामध्ये अठरा विश्व दारिद्र्य आहे. काही खायला नाही. पण याचं अखंड स्मरण चाललेलं आहे. हे तिसरे उदाहरण मुद्दाम दिलंय त्यांनी. देवांनी सगळी संपत्ती दिली म्हणतात. ह्यांनी मागितली नाही. सुदामजी भेटायला गेले बायकोच्या आग्रहामुळे. श्रीकृष्णाचं दर्शन होईल म्हणाले. बरं झालं, पुष्कळ दिवसांनी दर्शन होतंय. परत यायला निघाले. त्यांनीही काही दिले नाही. यांनीही काही मागितले नाही. तरीसुद्धा यांची वृत्ती अशीच आहे. बरं झालं देवांनी मला काही दिलं नाही. देवाची खरी कृपा माझ्यावर आहे. या दरिद्री ब्राह्मणाला जर मी संपत्ती दिली असती तर त्या संपत्तीमध्येच याचं मन गुंतून राहिले असते, मला विसरला असता, असं देवाला वाटलं म्हणून मला संपत्ती दिली नाही. हेच विचार शेवटपर्यंत मनामध्ये आहेत. अशा भक्ताला संपत्ती दिली. त्या स्त्रीकरता म्हणून दिली. हीच भावना शेवटपर्यंत अंतःकरणामध्ये ठेवली. संपत्ती मिळाली तरीसुद्धा देवाला विसरले नाहीत आणि दारिद्र्य असतानासुद्धा देवाला विसरले नाहीत. ही इतकी दुःख असताना हे सगळे म्हणाले, अखंड स्मरणामध्ये राहू दे आणि आपलं अंतःकरण ह्यांनी शांत ठेवलेलं आहे. ईश्वराने त्यांना शांती दिली म्हणून देवाला म्हणताहेत, दुःखाचे डोंगर झाले तरी विसर न व्हावा, आपलं विस्मरण मला होऊ नये.

स्वतः आणखी त्याप्रमाणे संतांनी हा अनुभव घेतला आणि सर्वही लोकांना त्यांनी सांगितलेला आहे. भगवंताचे अखंड स्मरण राहिले पाहिजे. अनुकूल स्थितीमध्ये, प्रतिकूल स्थितीमध्ये ते स्मरण राहिले म्हणजे पारमार्थिक दृष्टीने आपली उन्नती होणं शक्य आहे. म्हणून भागवतामध्ये सांगितलेला हा सिद्धांत आहे की भगवंताचे अखंड स्मरण व्हावं. त्याकरता भागवत आहे. भागवत म्हणजे भगवंताची लीला आहे. काय शक्ती आहे ईश्वराची, कसा मोठ्या मोठ्या लोकांचा, भक्तांचा उद्धार भगवंतांनी केलेला आहे हे सगळं, ही ईश्वराची लीला भागवतामध्ये सांगितलेली आहे आणि त्याच्या योगाने अखंड स्मरण अंतःकरणामध्ये त्या सगळ्या लीलांचं स्मरण करायचं. स्मरणभक्ती फार मोठी आहे ना ! ईश्वराची अनंत नावं आहेत. सहस्र नाम आपण म्हणतो पण कितीतरी नावं आहेत. अनंत रूपं आहेत त्याची. प्रत्येकाचं स्मरण करायचं म्हटलं तर चोवीस तास पुरणार नाहीत पण इकडचे सगळे विसरले पाहिजे. इकडचं लक्ष जर कमी

झालं, अनन्य मनसः जर होता आलं तर त्या अखंड नामाचं काय ? रूपाचं काय ? कर्मंही अनंत आहेत.

जन्मकर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ।।४०९।।

भगवान सांगताहेत. माझे जन्म, माझी कर्मं, माझी एकंदर रूपं ह्यांचं जो ज्ञान करून घेतो त्याचा हा देह पडल्यानंतर पुन्हा त्याला देह घ्यावा लागत नाही. पुनर्जन्म त्याला नाही.

म्हणून अखंड स्मरण करणारे संत महात्मे त्यांच्याच कृपेने आपल्या भारतवर्षाचं आणखी हे जे सौभाग्य आपण पाहतो आहोत. ज्ञानेश्वरी सांगणारी महाराजांसारखी मंडळी आजही आपल्याला भेटतात. ऐकणारी आपल्यासारखी मंडळी आहेत. आवडीनं आणखी हरिनाम घ्यावं म्हणतात. त्याप्रमाणे आवड निर्माण झालेली असते. ती टिकावी एवढं देवाजवळ मागायचं आहे.

आणि ते अखंड स्मरण आपल्याला घडलं तर त्याची सगळी जबाबदारी ईश्वरावर आहे. जीवाला तो कर्मावरती सोपवून देणार नाही. त्याची शक्ती इतकी आहे. प्रारब्ध कर्माचं फळ भोगलं पाहिजे. "भोगणे ते फळ संचिताचे" हे सगळं खरं आहे. परंतु ज्यांनी आपलं मन काढून घेतलेलं आहे त्याचं संरक्षण करण्याची जबाबदारी.

न मे भक्तः प्रणश्यति ।

असं त्यांनीच सांगून ठेवलेलं आहे.

सांदीपनी गुरुमहाराजांच्याजवळ सर्व विद्याभ्यास झाला. गोपालकृष्ण, राम, सुदामजी सगळ्यांचा अभ्यास संपला. आणि नंतर प्रार्थना केली, महाराज काय आपण सगळ्या विद्या आम्हाला दिल्यात. काही तरी आपली सेवा घडली पाहिजे. गुरुदक्षिणा काय द्यायची ? त्या वेळेला अशी पद्धत होती. सगळा विद्याभ्यास झाल्यावर मग गुरुदक्षिणेचा विचार. अगोदर डोनेशन द्यावं लागतं तसं नाही. अगोदर इतके पैसे आणा मग प्रवेश. प्रवेशानंतर पुढचा खर्च निराळाच आहे. गोपालकृष्णांनी विनंती केली. गुरुमहाराज काय द्यावं आपल्याला ? आता ते जाणते होते. हे काही सामान्य शिष्य नाहीत. प्रत्यक्ष परमेश्वर आहे.

बायकोला विचारले काय मागायचे? ती म्हणाली, आपला एकुलता एक मुलगा समुद्रात बुडून गेलेला आहे. आणून द्यायला सांगा. असा असा गेलेला आहे. पुन्हा आणून द्या.

लगेच रामकृष्ण हे यमलोकात गेले. आपला दिव्य पांचजन्य शंख वाजल्यावर लगेच यमधर्म आले यमधर्मांनी नमस्कार केला. काय आज्ञा आहे महाराज ! ते म्हणाले, आमच्या गुरुजींचा मुलगा इथे आलेला आहे. तो आम्हाला न्यायचा आहे. प्रारब्धकर्म वगैरे काही नाही. स्पेशल केस आहे. प्रारब्ध वगैरे नंतर पाहता येईल. आणून दिला यमधर्मांनी. घेऊन आले ते. गुरुमहाराजांना दिला.

एका जनार्दनी भोग प्रारब्धाचा
हरिकृपे त्याचा नाश आहे !

हरिकृपा ज्यांना मिळवता आली त्यांना प्रारब्धसुद्धा नाहीये असा सिद्धान्त आहे असं नाथमहाराज सांगतात. अशी फार मोठी शक्ती आहे.

आपण सगळीही मंडळी प्रारब्धाधीन आहोत. त्यांपैकी चांगलं प्रारब्ध शिल्लक रहावं आणि वाईट प्रारब्ध जावं याकरता ईश्वराची प्रार्थना केली पाहिजे. म्हणून वैकुंठ लोकात राहणारे जयविजय यांना या जन्मामध्ये हिरण्यकश्यपू, हिरण्याक्ष, रावण, कुंभकर्ण व्हावं लागलं. देवाची भक्ती करणारे असतानासुद्धा अशा प्रकारचे प्रारब्ध त्यांचं की भक्त देवाचे असतांना देवाचे वैरी झाले. तीन जन्म वैर करावं लागलं. हे केवढे शासन आहे ! म्हणून आमचं दुरित जावं, वाईट प्रारब्ध जावं, चांगलं राहू दे. त्या वेळेलासुद्धा आम्हाला अखंड स्मरण ईश्वराचं व्हावं असं देवाजवळ मागायचं आहे. आमच्या प्रयत्नांनी काही हे होणार नाही. भक्ती किंवा स्मरण हे जे आहे ते प्रयत्नांनी काही होत नाही. ईश्वरस्वरूप संत महात्म्यांची कृपा, ईश्वराच्या कृपेने हे सर्व मिळते म्हणून देवाजवळ हे मागितलेलं आहे, संतांनी तसाच उपदेश सर्वांना केलेला आहे आणि त्या उपदेशाप्रमाणे भारतवर्षामध्ये अद्यापि ईश्वरनिष्ठा कायम आहे अन्य देशामध्ये अर्थ आणि काम याशिवाय दुसरं काही माहीत नाही. पण या देशामध्ये धर्म आहे आणि मोक्ष आहे. हाही विचार आहे. तेव्हा आपल्याला आणखी या जन्मातून आपला उद्धार करून घ्यायचा आहे. मानवजन्म काय आहे याचं महत्त्व आपल्याला कळून येतं आणि त्या संतांच्या उपदेशाप्रमाणे वागून स्वतःचा उद्धारही करून घेता येतो.

तर अशी संतांची कृपा आपल्यावर व्हावी. भगवंतांनी तेवढी कृपा करावी. "संत संग देगा देवा" हे मुद्दाम मागितलेले आहे. पण हे दुसरे आणखी एक मागणे मागून घेतले. ईश्वराचं विस्मरण होऊ नये हे

मागितले. पण संत संगही पाहिजे म्हणाले, त्याशिवाय हे मिळाले तरी टिकायचे नाही. केव्हा चित्त बाजूला होईल, मोहामध्ये पडेल काही नेम नाही. म्हणून तीही संगती आपल्याला अखंड रहावी. हे मागून घेतलेले आहे आणि त्या संतसंगतीचे हे महत्त्व आहे. ईश्वरकृपेने जे होणार आहे ते सगळंही त्यांच्या कृपेने होतंय, कारण ते साक्षात ईश्वररूप झालेले असतात. म्हणून ही भारतावरती जी देवाची, ईश्वराची कृपा आहे, ईश्वरस्वरूप संत माहात्म्यांची कृपा आहे ती अशीच अखंड रहावी. संसारामध्य जरी आपण राहिलो तरी-सुद्धा ईश्वराचं स्मरण आपलं जावू नये. एवढी कृपा ईश्वराने आपल्यावर करावी म्हणजे भारताचे पूर्ण कल्याण आहे, मानव जन्माचं पूर्ण आणखी सार्थक होणार आहे. तशी कृपा आणखी भगवंतांनी, पांडुरंगांनी करावी अशी आणखी शेवटी प्रार्थना आहे.

पुंडलीक वरदे हरी विठ्ठल ।

॥ श्री गुरुदेव दत्त ॥

स्वच्छता ... सर्वांच्या आरोग्यासाठी

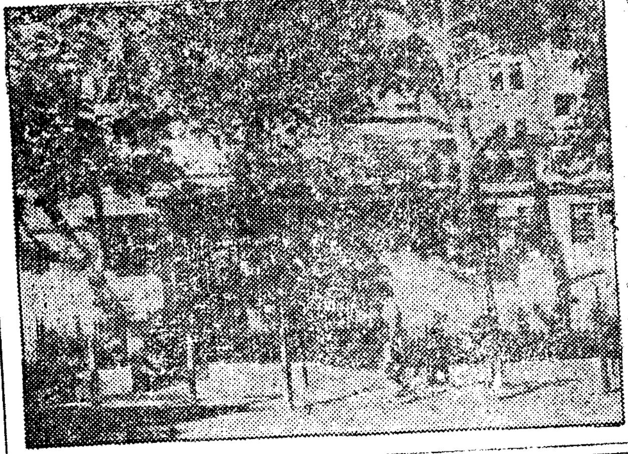

स्वच्छ अशी सुलभ प्रसाधन गृहे प्रत्येक बस स्थानकावर बांधण्याची योजना कार्यान्वित होत आहे. काही ठिकाणी ती पूर्ण झालेली आहेत.

अत्यल्प शुल्क देऊन त्यांचाच उपयोग करा.

बसगाड्या, बस स्थानके व त्यांच परिसर स्वच्छ ठेवण्यास एस.टी. ला सहकार्य करा.

एसटी
महाराष्ट्र राज्य परिवहन

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

महाराष्ट्र वाहतूक भवन मुंबई - ४०० ००८.

॥ श्री श्रीगुरवे नमः ॥

प. प. १००८

श्रीसद्गुरु लोकनाथतीर्थ स्वामीमहाराजांचे

उपदेशामृत

(१) यथाशक्ति विवेक विचार तथा भगवत् भक्ति और सत्संग, प्राप्त परिस्थिती में संतोष यह सब परम कल्याण का कारण है. सद्ग्रंथ का सदा पाठ करना. काव्य, नाटक, कादम्बरी आदि का कभी भी पाठ नहीं करना, स्त्रीजनों का चर्चा, स्त्रीजनों से भाषण यथा संभव नहीं करना. माता पिता ज्येष्ठ बंधू के प्रति भक्ति श्रद्धा रखना. नित्य देवदर्शन करना यह सब कल्याण का मार्ग है।

(२) तुम्हारा पत्र में भूल. चूक कुछ. भी नहीं था. अगर भूल चूक हो भी तुम मेरे सामने बालक ही हो, गुरु माता पिता बालक का अपराध सदा क्षमा करते ही रहते है—ऐसा ही उन्हों का स्वभाव होता है . . .

(३) परमेश्वर से प्रार्थना करते हुये अभ्यास करते रहो, परमेश्वर की कृपा से तुम्हारा अभ्यास में प्रगति अवश्य ही होगा. चिंता और उद्वेग छोडकर समचित्त होकर अभ्यास करते रहना. सदा समचित्त रहना इसको ही शास्त्र में योग कहते हैं. दीर्घकाल निरंतर श्रद्धातिशयपूर्वक अभ्यास करना चाहिए—अनन्त जन्म के शुभाशुभ संस्कार को भेद करने को दृढ पुरुषकार का प्रयोजन हैं, यहाँ दो दिन से थोडा आसन में बैठकर निराश होना नहीं चाहिए।

(४) हानि लाभ—जो कुछ होता है ये सब दैववश होता हैं—प्रबल पुरुषकार से दैव को जय करना चाहिये—किसी भी प्रकार हानि होने पर शोक नहीं करना चाहिये, शोक से प्रज्ञा का नाश होता है, प्रज्ञा का नाश होने से मनुष्य को कर्तव्याकर्तव्य का ज्ञान रहता नहीं. अतः प्रज्ञा का नाश होने से श्रेय प्राप्ती के लिए पुरुषकार करने में मनुष्य असमर्थ होता है, इस कारण बुद्धिवान मनुष्य हानि होने पर भी अधिक शोक करता नहीं ।

(५) बुद्धि की स्वस्थता न रहनेसे ही आसन में बैठने पर तुम्हारे मन ध्यान में लगता नहीं, अतः शोकको त्याग करके बुद्धि को स्वस्थ करो. सर्वत्र तुम्हारा अभ्युदय होगा।

(६) " उद्योगिनं पुरुषमुपैति लक्ष्मीः " यह वाक्य स्मरण रखना. उद्योग से देवता (इन्द्रादिक) स्वर्ग लोक प्राप्त किया हैं, उद्योग से ही श्रीरामचन्द्र रावण का वध किया है, उद्योग से ही योगी जन्ममृत्यू को जय करता हैं, उद्योग से ही पाश्चात्य लोग साईन्स का आविष्कार किया है, अधिक क्या लिखू. उद्योग से ही जगत् कि स्थिति हो रहीं हैं, अतः तुम भी उद्योगपरायण होकर अपना अभीष्ट को प्राप्त करो. तुम सदा प्रयत्नपरायण होकर अभ्यास करते रहो, नारायण तुम्हारी इच्छा पूर्ण करेंगे।

(७) भगवत् स्मरण करते हुए माता–पिता की सेवा करो. और माता–पिता का आनंद वर्धन करो। सन्मार्ग में रहकर जीवन धन्य करो. संसार में आदर्श बनो, दुराचारी मनुष्य के जीवन से पशुका जीवन भी अच्छा है। पशु अपने पापको भोगकर क्षय करता है। पशु के जीवन में धर्माधर्म होता नहीं। दुराचारी मनुष्य पाप को ही जीवन में बढाता हैं, अंत में दारुण दुःखही भोग करता हैं।

(८) इस लोक में स्त्रीके लोभ और धनका लोभ छोडना बहुत कठिन हैं, यें दोनो को छोड सका वह महापुरुष है।

(९) अपना साधनभजन का अनुभव गुरु को कहना चाहिये, दुसरों को कभी कहना नही दूसरों को अनुभव कहनेसे वह अनुभव पुन्हः होता नहीं, अतः स्वानुभव दूसरोंके समीप कभी प्रकट नहीं करना।

(१०) श्रद्धा ही मनुष्य का कल्याण सम्पादन करती हैं, (सा च जननी इव कल्याणी योगिनं पाति) ऐसा शास्त्र वाक्य है, गुरु तथा शास्त्रों के वाक्यों में विश्वास होना इसकोही श्रद्धा कहते हैं।

(११) शुद्ध भाव से मंत्र जप करना चाहिये इसका तात्पर्य यह है कि संडास से आने के नन्तर स्नान करना चाहिये. यदि पूर्ण स्नान न कर सका तो कटि स्नान करना, कटि स्नान भी न कर सका तो वस्त्र छोडकर पंज करना।

(१२) पवित्र स्थिती मे मंत्र का जप करना अन्य अवस्था में चलते बोलते समय मेरे स्मरण होने पर जब मंत्र का स्मरण होने लगता है. उस समय मंत्र का जप बंद करना. उस समय गुरुमहाराज, गुरुदेव, किंवा श्रीगुरवे नमः इस प्रकार जप करना. ओष्ठ जिव्हा, कण्ठ का चालना न होकर मन ही मन जप हो तो आसन स्थित न होने से भी कोई दोष नहीं।

।। श्री श्री गुरवे नमः ।।

महायोग साधनेतील प्रगती

परमपूज्य श्री नारायणमहाराज ढेकणे,
निवृत्त सुपरिटेंडिंग इंजिनिअर,
अध्यक्ष, प. प. श्री. १००८, लोकनाथतीर्थ स्वामी महाराज महायोग ट्रस्ट, नाशिक.

पूर्वीच्या अनेक जन्मांची पुण्याई फळाला आली म्हणूनच महायोग साधनाची जीवन कृतार्थ करणारी महायोग साधना (सिद्धयोग साधना, कुंडलिनी शक्ती जागरण साधना) मिळते. दीक्षा झाल्यावर साधना सतत करत राहून या पंथराजाची वाटचाल साधक करीत असतो.

दीक्षा होता क्षणीच बहुतांशी साधकांना अंत:शक्तीचे निरनिराळे अनुभव येतात. काही साधकांना तेच अनुभव थोड्या फार फरकाने रोज होतात. तर काही साधकांना रोज निरनिराळे अनुभव येतात. पुष्कळ साधकांना प्रथम काही दिवसांनी क्रियांचे मनाला जाणवण्याजोगे अनुभव येणे थांबल्यासारखे वाटते. त्यामुळे आपली प्रगती थांबली की काय असा संभ्रम व संशय मनात निर्माण होतो. तसेच रोज तेच अनुभव येणाऱ्या किंवा रोज निरनिराळे अनुभव येणाऱ्या साधकांना आपली प्रगती होत आहे किंवा नाही याबद्दल शंका निर्माण होते. याचा ऊहापोह या लेखात करण्याचे योजिले आहे. त्या संबंधीचे काही विचार खाली मांडले आहेत त्याची साधकांच्या शंका, संशय वा संभ्रम दूर होण्यास काही मदत होईल असा विश्वास वाटतो.

१) सर्व साधकांनी या बाबतीत मनोमन महामहोपाध्याय श्री गोपीनाथ कवीराज यांच्या " भारतीय संस्कृती और साधना " खंड १ ला या ग्रंथातील " शक्तिपात रहस्य " या लेखातील प. पू. गुळवणी महाराज यांनी या साधनेच्या बद्दल प्रशंसलेला एक परिच्छेद मन लावून लक्षात ठेवण्याजोगा आहे.

" यहाँ तक जो कुछ कहा गया है, उससे स्पष्ट जान पडता है कि शक्तिपात अथवा श्री भगवान् की कृपा के विना कोई जीव पूर्णत्व-लाभ नहीं कर सकता- यहाँ तक कि पूर्णत्व के मार्ग में भी प्रवेश नहीं कर सकता। शक्तिपात का तारतम्य जीव के आधार (धारणा-शक्ति) के भेद से होता है। परंतु यह भी सत्य है कि जीव चाहे कितने ही निम्न अधिकार का हो और कितना ही भोगाकांक्षा- युक्त हो, एक बार शक्तिपात होनेपर वह कभी-न-कभी परम पद में अवश्य पहूँच जायेगा। भोगाकांक्षादि अन्तराय रहने से उसकी गति में विलम्ब होगा, नहीं तो शीघ्रातिशीघ्र यहाँतक कि क्षणमात्र में भी (जैसे तीव्र तीव्रकी तीव्र मात्रा में) हो सकता है। शक्तिपात के समय योग्यता का विचार नहीं होता, परंतु स्वभावत: योग्यता के अनुसार ही शक्तिपात की मात्रा निर्दिष्ट होती है। परंतु, मात्रा कुछ भी हो, भगवत्-शक्ति की ऐसी ही महिमा है कि इसका एक बार पात होने पर वह जीव को भगवद्धाम में पहूँचाये विना शान्त नहीं होती, इसमें कोई सन्देह नहीं।"

यावरून एक खूणगाठ मनाशी निश्चितपणे बांधण्यास हरकत नाही की, ही शक्ती एकदा जागृत झाली की, परशिवात (परमपदात) प्रवेश केल्याशिवाय राहणार नाही. अशी उदाहरणे प्रत्यक्ष घडली आहेत. ज्यात अगदी लहान (न समज असणाऱ्या) वयात दीक्षा झाली. त्या वेळी काही अनुभवही आले. परंतु परिस्थितीजन्य काही कारणांनी साधनाची बैठक बंद राहिली, नंतर दहा-बारा वर्षांनी पूर्वीच्या शक्ती जागरणाच्या अनुभवांची आठवण होऊन साधनास बसताच प्रचंड वेगाने क्रिया व अनुभवांचा अनेक प्रकारे आविष्कार सुरू झाला. इतकेच काय, परंतु या जन्मातील हा दीक्षा संस्कार दैवपरत्वे देहपात झाल्यावर पुढील जन्मातही प्रस्फुटीत होतो. गीतेतही या बद्दल

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ।। अ-६-४४

असे भगवंतांनी म्हटले आहे. म्हणून ही जागृत शक्ति काही तिचे कार्य पूर्ण केल्याशिवाय आता थांबणार नाही.

याबाबतीत सिंहाच्या गुहेची गोष्ट मार्गदर्शक ठरणारी आहे. सिंहाच्या गुहेत फक्त जाणाऱ्यांचीच पावले दिसत होती. तशाच प्रकारचे या मार्गात जो आत्मचैतन्य सिंहास भेटावयास आत गेला तो त्यात समरूपच झाला. म्हणूनच या मार्गात आलेल्यांना इतर मार्गात गोडी न वाटता या अमृतमयी पंथराजाचे अनुभव घेत जीवनाचे चैतन्य सामरस्य साधून आदिपुरूष चैतन्याशी 'पूर्ण होऊनी तिन्ही लोकी अखंडीत' भजन करण्याचे महाभाग्य लाभते.

२) वरील परीच्छेदावरून शक्तीची वाटचाल चालूच असते. तिचा प्रकट अनुभव मनास लाभावा. म्हणून खालील उपायांचा अवलंब करून पहावा.

अ) आपणास हे माहितच आहे की हे दृष्य शरीर हे आपले खरे स्वरूप नसून चैतन्यच आशा आकांक्षांनी वेढलेले असे जीवाचे स्वरूप आहे. रामराव नावाची व्यक्ती गेल्यानंतर रामरावांचे शरीर असतांनाही रामराव गेले म्हणजे चैतन्य गेले. अर्थात रामराव=चैतन्य (आशा-आकांक्षांनी वेढलेले). ते चैतन्य आशा आकांक्षांनी रहीत अशा प्रकारचे निघून गेले, तर रामराव मुक्त झाले. ते चैतन्यावरील सर्व आवरणांना दूर झाल्यामुळे अखंड चैतन्याशी समरस झाले म्हणजेच मुक्त झाले. असे म्हणणे योग्य ठरेल. ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गाच्या दोन बाजू आत्मचिंता व ब्रह्मचिंता ह्या असल्याचे योगवासिष्ठात कथन केले आहे. आत्मचिंता फार कठीण परंतु प्राणचिंता ही मात्र सर्वसामान्य कोणालाही – लहान मुलालाही सहज सम[illegible] आहे. डोळे उघडे असतांना श्वासोच्छवासाचे येणे जाणे वायूचे येणे जाणे नीटसे लक्षात येत नाही. परंतु डोळे मिटताच प्राणाची येण्या जाण्याची गती समजण्यासाठी आपोआप नाकपुड्याकडे लक्ष जाते. व प्राण प्रवाहाचा अभ्यास होतो म्हणूनच डोळे मिटणे ही सर्व ध्यान प्रक्रियेप्रमाणेच ह्याही साधना प्रक्रियेमध्ये महत्वाची बाब ठरते. कुंडलिनी शक्ती ही प्राणस्वरूपिणी असल्याने तिच्या जागरण अभ्यासामध्ये अशा प्रकारे या प्राणपरमात्म्याची उपासना – त्या प्रवाहावर मनाने लक्ष सोडून देण्याची प्रक्रिया ही फार लाभदायक ठरते. प्राणरुपी परमात्मा श्वासोच्छवासाच्या रुपाने आपणास सहज उपलब्ध आहे. म्हणून अशा अभ्यासात बाहेरील ईश्वरीय कोणत्याही बाह्य साधनापेक्षा मूलभूत असलेल्या चैतन्यरुपी प्राणप्रवाहावर लक्ष ठेवून साधना करण्याने ईश्वरीय शक्तीच्या जागरणाला फार मोठी मदत होते. म्हणून साधकाने ज्यांना आपली प्रगती खुंटली आहे असे वाटत असेल त्यांनी प्राण प्रवाहावर लक्ष सोडण्याचे ठेवण्याचा अभ्यास करून पहावा. यात आपल्या मनाने त्या प्राणपरमात्म्याच्या पूरक–कुंभक–रेचक म्हणजेच स्वत: घेणे आत कोंडून ठेवणे वा बाहेर सोडणे.

या क्रिया आपल्या मनाने न करता, प्राणरूपी परमात्म्याला या तिन्ही गोष्टींबद्दल पूर्ण स्वातंत्र्य देवून, त्या आपोआप होणाऱ्या प्राणप्रवाहाच्या क्रियेवर मन ठवावे. म्हणजेच,

"प्राणप्रवाह बाहेरून आत येत आहे."
"तो आता पूर्ण आत आला आहे."
"तो बराच वेळ आत राहिला आहे."
"काही वेळाने तो बाहेर पडत आहे."
"काही काळ तो बराच काळ बाहेरच राहिला आहे.

इत्यादी – आपोआप होणाऱ्या प्राणपरमात्म्याच्या क्रियांबरोबर मन ठेवावे. यामुळे एक फार मोठी गोष्ट साध्य होणार आहे की ज्याकरिता फार मोठा प्रयास, निरनिराळी साधने मनुष्य करीत असतो, त्या मनाच्या एकाग्रतेची गुरुकिल्ली सापडल्यासारखे होणार आहे. प्राणप्रवाहाबरोबर राहिल्याने मनाला कार्य करण्यास एक विषय मिळाल्याने त्याचे इतर विषयांवरील मनन थांबते, कारण मनाला प्राणपरमात्म्याचा प्रवाह कसा चालला आहे हा विषय मिळाला व हा विषय एका दृष्टीने निर्विषय असून 'आत्मसंस्थं मन:कृत्वा' – अर्थात् या ठिकाणी 'प्राणसंस्थं मन:कृत्वा' – म्हणजेच शरीराच्या आत व बाहेर सर्व ठिकाणी प्राणपरमात्म्याचेच रूप आहे ही बुद्धी ठेवल्याने 'न किंचिदपि चिन्तयेत्' – (अर्थात इतर कशाचाही विचार करू नका) हा भगवंतांचा आदेश आपोआपच पाळला जातो. म्हणून प्रकट–अनुभवेच्छू साधकांनी ही प्रथम पायरी अवश्यमेव करून पहावी.

ह्यात सर्व भार प्राण-परमात्म्यावर – त्याच्या

गतीवर-सोडण्याने ती एक प्रकारे प्राणरूपी परमात्म्याची भक्ती होते. म्हणजे – प्राण हाच परमात्मा ! तो बाहेर सर्व ठिकाणी वायूरूपाने विराजमान आहे. हा परमात्मा नित्य, म्हणजे सर्वगामी आहे. शुद्ध आहे – कारण तोच प्राण्यांच्या शरीरांत जाऊन शुद्धीच्या क्रिया करून बाहेर येतो व पुन्हा शुद्ध स्वरूपात – शरीराच्या बाहेर – विलीन होतो. मुक्तस्वभाव आहे त्याच्या मुक्तरूपाने कोठेही जाण्यास स्वतंत्र आहे. म्हणजे ईश्वराच्या अनेक गुणांशी त्याची तुलना होऊ शकते. बाहेरील मूर्ती इत्यादिक ईश्वरीय स्वरूपे ही, त्या प्राणचैतन्यामुळेच शक्तिसंपन्न होतात. हे चैतन्य त्या देवतांमध्ये असते म्हणूनच त्यांना देवत्व प्राप्त होते असे म्हटले तर चूक ठरणार नाही. म्हणून या साधनेत – अभ्यासात – प्राणरूपी परमात्म्याची उपासना घडत असते. आता ह्या परमात्म्याची प्राप्ती व्हावी म्हणून ध्यान–आवाहनादी कसे करावे हा प्रश्न पडतो. परंतु त्याच्या प्रवाहावर लक्ष सोडून देण्याने मोठा कार्यभाग साधणार आहे.

'परं जाने मातस्त्वदनुसरणं क्लेशहरणम्'

– अर्थात् त्या शक्तीला अनुसरणे म्हणजेच प्राणप्रवाहावर मनाला सोडून देणे असे म्हटले तर ठीकच होईल. हा प्राणरूपी परमात्मा आपल्या ह्या शरीरात आहे तोपर्यंत बाहेरील देवदेवतांची भक्ती शक्य आहे. त्या प्राणचैतन्याच्या मूलभूत पायावरच इतर भक्तीची मदार आहे. कारण प्राणरूपी पक्षी उडाला म्हणजेच बाहेरील पूजाही आटोपलीच म्हणायची. म्हणून प्राणप्रवाहावर भक्ती म्हणजे त्यावर मनाला सोडून त्याच्या – प्राणाच्या गतिविधीवर लक्ष ठेवणे हे या साधनात सर्वात महत्त्वाचे ठरते.

ब) वरीलप्रमाणे प्राणप्रवाहावर मन सोडून दिल्यानंतर दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे शरीर ढिले सोडणे हा होय. डोळे मिटल्यानंतर ज्या ज्या शरीराच्या भागाकडे मन जाईल तो तो भाग ढिला सोडून पुन्हा पुन्हा अत्यंत स्वस्थचित्ताने मन प्राणप्रवाहावर लावावे. जितके शरीर ढिले सुटेल तितके प्राणपरमात्म्याला स्वतःच्या शुद्धीच्या क्रिया करण्यास स्वातंत्र्य मिळेल. प्राण हा नेहमी कार्यरत राहणारच. ती प्राणशक्ती स्वसामर्थ्याने साधकाच्या जन्मजन्मांतरीच्या वासनांची बीजे श्रीसद्गुरूंच्या संकल्पाने उखडून बाहेर फेकून, निरनिराळ्या क्रिया करून, बाहेर टाकून देण्यास – प्रकट करण्यास सुरुवात करील.

कारण बाहेरील व्यवहारात मन तिच्याकडून जी सर्व कार्ये करून घेते, ते मन प्राणप्रवाहावर गुंतल्यामुळे मन शक्तीला काहीच कामे करण्यास सांगणार नाही म्हणून शक्ती स्वतःचे कार्य करण्यास सुरुवात करते. ती आपल्या प्रचंड सामर्थ्याने, तिच्यावर असलेली शुभ अगर अशुभ प्रकारची आवरणे दूर करण्याचे, नाहीशी करण्याचे – अर्थात जीवाला सर्व सुष्ट-दुष्ट वासनाजालातून मुक्त करण्याचे महान कार्य करू लागते

हा गीतोक्त मार्ग असून 'शुभाशुभपरित्यागी' – म्हणजेच केवळ वाईट कर्मबंधनांपासून सुटका नव्हे तर चांगल्या कर्मबंधनांपासून मुक्त होण्यासाठी ती कार्यरत राहून पुनश्च आपल्या मूळ चैतन्य स्वरूपामध्ये – देह असताना अथवा देहपातानंतर – विलीन होण्याचा प्रयत्न करते. म्हणून शरीर पूर्ण ढिले सोडून साधनाची बैठक आवश्यक आहे.

क) मन प्राणप्रवाहावर सोडून, शरीर ढिले सोडल्यानंतर, प्राणशक्ती काय स्वस्थ बसेल? ती श्रीसद्गुरूंच्या संकल्पाने, ज्ञान, इच्छा व क्रिया या तीन स्वरूपांनी साधकाच्या शरीरात अतिसूक्ष्म, सूक्ष्म वा प्रकटपणाने कार्य करण्यास सुरुवात करते व त्यामुळे कंप, रोमांच, डोल, आसन, प्राणायाम, तेजोदर्शन, देवतादर्शन इत्यादी – साधकाला मुक्त करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या क्रिया करवून घेईल. ह्या क्रिया होत असतानाच सर्वात महत्त्वाची गोष्ट साधकाने लक्षात ठेवावी ती म्हणजे कोणत्याही स्थूल किंवा सूक्ष्म क्रिया होताना मनाने त्यांना अडवू नये. म्हणजे त्यांना होऊ देण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे. उदा.– मनाने नव्हे, तर प्राणशक्तीने पुढे अगर पाठीमागे शरीराला झुकविले तर मनाने त्याला पुन्हा पूर्वस्थिती म्हणजे सरळ होवू नये क्रियांना अवसर जेवढा जास्त देवू, तेवढा अधिक आनंद क्रिया अनुभवताना निर्माण होईल व साधनेमध्ये गोडी वाटू लागून बैठकीचा वेळही वाढेल. यासाठी साधकाने असा एक सोपा नियम केला की या एका तासभराच्या साधनकालात "माँ, मैं नहीं – तू ही!"

३) या संपूर्ण, सर्वसमर्पण भावनामय भक्तीने डोळे मिटून, शरीर ढिले सोडून, शक्तीमातेच्या होणाऱ्या सर्व क्रियांना अवसर द्यावा. होणाऱ्या सर्व क्रिया प्राणशक्तीच्याच आहेत हे ध्यानात बाळगावे. पायाला कळ लागली असता पाय आपोआप बदलला

जाणे, पुढे वानकू साधना चालू असताना आपोआप सरळ ताठ होणे, आपोआप नामस्मरण सुरू होणे, व बंद पडणे, इत्यादी क्रिया ह्या शक्तिमातेच्या शुद्धीकरणाच्याच क्रिया समजावयास पाहिजेत. काही क्रिया न होणे म्हणजे श्वासोच्छवासही बंद होणे ही प्राणशक्तीची आपोआप घडणारी (केलेली नव्हे) कुंभकअवस्था समजावी. काही साधकांना आपले साधन चालूच नाही असे वाटल्यावरून समोर बसविले असताना शरीराच्या काही क्रिया न झाल्या तरी प्राणांची व शरीराचीही स्थिरता पाहून आनंद वाटला; व त्यांचे साधन उत्तम चालू आहे हे त्याना सांगावे लागले. म्हणून साधनाच्या एक-दीड तासाच्या काळात जे आपोआप होईल ते सर्व शक्तीमातेचे क्रिया शुद्धीकरण सुरू आहे असे पूर्णपणे मानावे. शारीरिक क्रिया जरी झाल्या नाहीत तरी मनाच्या क्रिया चालू असतील किंवा प्राणाच्या कुंभकादि क्रिया चालू राहतील. शक्ती आपले शुद्धीकरणाचे कार्य श्रीसद्गुरूंच्या संकल्पसामर्थ्याने अप्रतिहत, अव्याहत पूर्ण शुद्धी होईपर्यंत चालूच ठेवणार आहे. ह्या ठिकाणी श्रीसद्गुरूंचे संकल्पसामर्थ्य हे शिष्याच्या सर्व तमांचा – अंधाराचा – दोषांचा – पापांचा – संपूर्ण मुळासकट नाश करण्यासाठी अखंडपणे कार्य करीत राहणार आहे. ते साधकाच्याही इच्छेचा विषय नसून त्या शिष्याला, आंतरिक व बहिर्मुख, निरनिराळे अनुभव देऊन पूर्ण वासनामुक्तीचा लाभ घडविणार आहे. त्यामुळेच अनेक साधकांना स्वत:मधील फरक थोडयार काळाच्या फरकाने निश्चित अनुभवाला येणारच येणार. ह्यात शंका घेतली तरी त्याचाही फायदा होणार नाही. "गुरुदीक्षा क्षततमा." अशा प्रकारची, सर्व तमांचा क्षय करणारी ही गुरुदीक्षा, फार वैचित्र्यपूर्ण स्वयं-कार्यकारी व म्हणून अत्यंत सामर्थ्यशाली आहे. 'दीक्षा–दीयते क्षालनार्थम्' सर्व जन्माजन्मांतरीची सर्व शुभाशुभ संस्कारांची बीजे नाहीशी होण्यासाठी ही, श्रीसद्गुरूंच्या संकल्पाने साधकाच्या शरीरात, मुक्ती होईपर्यंत त्याला कधीही न सोडणारी ही शुद्धी-प्रक्रिया करणारी शक्ती आहे. शिष्याच्या शुभाशुभ वासनांना जाळून भस्म करण्यासाठी श्रीसद्गुरूंच्या संकल्प—स्वरूपाने 'शब्द, स्पर्श, दृष्टी, मनाने' शक्ती शिष्याच्या शरीरात दीक्षासमयी प्रविष्ट होते, ती एकदा प्रविष्ट झाली की अखेरच्या ध्येयसिद्धीपर्यंत कार्यरत राहाणारच, राहाणार हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. म्हणून साधकाने होणाऱ्या सर्व क्रिया ह्या श्रीसद्गुरूंच्या संकल्पाने होत आहेत हे समजून त्यांचेकडे लक्ष द्यावे व त्याचा अनादर न करता त्यांना होवू देण्यास पूर्ण मुभा द्यावी.

४) क्रिया होण्यासंबंधी बरेच गैरसमज आहेत. जोरात शारीरिक क्रिया झाल्या, देवाचे दर्शन झाले, तेज दिसले इत्यादी – क्रिया आहेतच. परंतु 'त्या आपणास होत नाहीत, 'काहीही' होत नाही. 'आम्ही आपले बसतो झाले, किंवा अनुभव नाही. म्हणून साधन करावेसे वाटत नाही. असे अनेकानेक साधक आहेत, याठिकाणी आपणास काही अमुक एक क्रिया व्हावी किंवा 'काही तरी अनुभव यावा अशा आशेने साधक बैठकीस बसतो. व ते सहज बरोबरही वाटते.

'खरा साधक तर, "काय अनुभव येतो ते पाहू" अशा विचाराने बैठकीला बसतो. व हे म्हणणे म्हणजे त्या शक्तीला पूर्ण स्वातंत्र्य देणे होईल ह्या मार्गात श्रीसद्गुरूचरणी पूर्ण श्रद्धा ठेवणे ह्याचा अर्थ, श्रीसदगुरू देतील तो अनुभव घेणे असा आहे. 'मला विशिष्ट अनुभव यावा' असे म्हणणे. मानणे बरोबर नाही. त्यामुळे शक्तीच्या स्वरूपावर आवरण येते.

परमपूज्य श्रीमहाराजांना ते जुनागडला आले. असता मी विचारले, "एखाद्या साधकाला श्रीदत्तप्रभूंचे दर्शन व्हावे असे वाटत असेल तर साधकाला तसे होईल काय ?"

ह्यावर प. पू. श्रीमहाराजांनी दिलेले उत्तर

"काय व्हावयाचे हे तुम्ही, कोणी ठरविणारे नसून ती गुरुशक्ती आवश्यक ते ते अनुभव देते. त्या साधकाचे प्रगतीच्या दृष्टीने शक्तीला जर वाटले की त्याला श्रीदत्तप्रभूंचे दर्शन आवश्यक आहे, तर ती तसे करील. परंतु तशी आवश्यकता नसेल तर तसे घडणारही नाही. ज्या ज्या क्रिया, जे जे अनुभव त्या साधकाला पूर्णत्वाला नेण्यासाठी आवश्यक आहे ते होतीलच."

ते अंतर्जगतातून अथवा बाह्य व्यवहारातून ती शक्ती देईलच.

साधकाचे, शास्त्रीय मार्गाने केलेल्या, बाहेरील व्यवहारांचे यशापयश हेही शक्तीच ठरवीत राहाते म्हणून साधकाने, फलस्वरूपाने प्राप्त होणाऱ्या सर्व गोष्टीना श्रीसद्गुरूंची शक्तीच कारणीभूत मानणे हे, श्रीसद्गुरूचरणी दृढनिष्ठा असल्याचे लक्षण समजावे ह्याचा अर्थ, प्रयत्न करू नये असा नाही. शास्त्रीय

मार्गाने कर्म करण्याची इच्छा व प्रत्यक्ष कृती आवश्यक आहेच.
('तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।')

फक्त फळाचा भाग, श्रीगुरुशक्तीने घडविलेला, शुद्धिक्रियांचा भाग मानावा. ही भावना म्हणजे 'यदृच्छालाभ संतुष्टो' शरणागती म्हणावयास पाहिजे.

क्रिया ह्या शुद्धीसाठी होत असतात, म्हणजे एका अर्थाने क्रिया (मन, प्राण वा इंद्रिये यांच्या) जितक्या अधिक होतील तितकी अधिक अशुद्धता बाहेर पडेल. म्हणजे क्रिया होणे, अशुद्धतेवर अवलंबून आहे. कारण ते आवरण बाजूला होत असतांना शक्तीचे चालन आहे.

म्हणून, एखाद्या साधकाच्या क्रिया होत नसूनही त्याचा लय चांगला लागत असेल तर क्रियांची इच्छा करणे हे प्रगती रोखण्यासारखे होईल. म्हणून क्रिया वा अनुभव यांचा आग्रह धरू नये. सर्वच आग्रह संपावयास पाहिजेत. म्हणून क्रिया किंवा अनुभवांबद्दलही आग्रह नको.

(५) साधकाने आपल्या मनाचा भाग साधनानुकूल नसला तरी साधनाला रोज बसत जाणे हा एक नियमच करावा. डोळे मिटून एक तास बैठकीचा साधनाभ्यास हा करावयाचाच हा निश्चय करावा. अनुभव हा सद्गुरूंच्या शक्तीचा आवश्यक भाग असून त्यासाठी साधनाची बैठक चुकू देवू नये जास्त वेळ नसेल तर जेवढा अधिक मिळेल तेवढा तरी जरूर देवून, श्रीसद्गुरूंनी दीक्षा देवून जे दान दिले त्याचे उतराई होण्याचा प्रयत्न केलाच पाहिजे—जशी— ब्रह्मकुलोद्भव व्यक्तीला उपनयनोत्तर संध्या—गायत्री आवश्यक आहे, कारण पितास्वरूप गुरूने दिलेला तो परंपरेचा, सतत चालविण्यासाठी ठेवा असून तो न करणे म्हणजे. ती — संस्कृतीच्या संततधारेची संतता न टिकविणे व संतती म्हणवून घेणे योग्य नाही. तसेच श्रीसद्गुरूंकडून साधना घेतली म्हणजे साधना करणे हे फार आवश्यक, व आत्मकल्याणाला कारण ठरणारे आहे.

(६) साधना आपल्याकडून होत नाही. हा सल फार साधकांच्या मनात येत असतो. त्याला वरील विचारांची जागृती ठेवून साधनेला सुरुवात करावी. साधना उत्तम होणे हे श्रीगुरुशक्तीवर सर्वस्वी सोडून देवून साधनेची बैठक करीत राहावे.

(७) अनेक साधकांचे मनांत, श्रीसद्गुरूंनी सांगितलेले नियम आपण पाळू शकत नाही म्हणून साधना करीत नाही अशी भावना निर्माण होते व त्यामुळे साधनेत न्यूनता येते. उदाहरणार्थ, परमपूज्य श्रीगुळवणीमहाराजांचे दृष्टीने ब्रह्मकुलोद्भव असेल तर त्याने गायत्री जप केला पाहिजे वा सर्वांसाठी घरांत स्त्रियांनी विटाळशीपणा पाळला पाहिजे, तंबाखूची व्यसने सोडली पाहिजेत इत्यादी,— असे नियम आवश्यक आहेत. ते पाळण्याचा प्रयत्न साधकाने केला पाहिजे. ते नियम, साधनेची प्रगती अधिक वेगाने व्हावी यासाठीच आहेत, न पाळले असता न्यूनता वा दोष निर्माण होण्याची शक्यता असते. म्हणून त्यांचे पालन करणे हे आवश्यक आहे. वरील दुसरा नियम हा सध्या जरी अशक्य वाटत असला तरी, त्याचा आग्रह धरला तर ते शक्य होऊ शकेल. अधिकाधिक शुद्धतेत साधन चालू ठेवले असता तशी सोय हळूहळू प्राप्त होते. उदा. कांदा—लसूण न खाण्याचा नियम असाच, बऱ्याच साधकांकडून पालन होत नाही, अशावेळी कांदा लसूण रहित पदार्थंच घेण्याचा कटाक्ष ठेऊन साधना चालू ठेवली तर शक्तीकडून, योग्य नियमांचे पालन होईल अशी व्यवस्था होते, असे अनेकांच्या अनुभवांत आले आहे.

म्हणून, श्रीसद्गुरूंनी सांगितलेले नियम अधिकाधिक पाळत राहून साधना चालू ठेवावी. म्हणजे साधनेतील न्यूनतेची शक्यता राहणार नाही. सर्व परिस्थितींत साधनेबद्दलचा आग्रह हा कायम तेवत ठेवला पाहिजे व साधना यथाशक्ती केली पाहिजे.

(८) प्रकृती—स्वस्थ नसतानाहि साधना करणे जेवढे शक्य आहे तेवढे केले असता प्रकृतीतील विकृती नाहीशी होण्यास मदत होते. अर्थात्, फार अशक्य असेल, तर नामस्मरण केल्यानेही निश्चित फायदा होतो. कारण तेही त्या चैतन्यशक्तीचेच नामाभिधान असते.

(९) काही साधकांना असा प्रश्न पडतो की आम्ही जे पूजा, पाठ, सप्ताह, जप, आसने इत्यादी करतो ते करावे की नाही ? त्याचा काही उपयोग या महायोग साधनाला होईल काय ? तर त्याचे उत्तर असे आहे की ह्या आपणास मनापासून कराव्याशा वाटणाऱ्या गोष्टी, किंवा परंपरेने आपल्या मातापित्यांनी घराण्याच्या संतत—प्रवाहाचे सातत्य टिकविण्यासाठी सांगितलेल्या सर्व गोष्टी (कुळधर्म, कुलाचार, व्रते, मंत्र, जप इत्यादी) सर्व जरूर कराव्यात त्याचा ह्या साधनाला जरूर उपयोगच होईल. कारण ह्या भारतीय (निरनिराळ्या परंपरा) मनुष्याची उत्तम धारणा व्हावी व त्याचे पूर्ण कल्याण व्हावे म्हणूनच सांगितल्या आहेत. त्याचा उपयोग

निश्चित होतोच होतो व ह्या महायोग साधनाला अधिक बळकटी येऊन, साधना उत्तम प्रकारे प्रगति पथावर जाईल. कारण त्यामुळे आपल्या मातापित्यांचे, कुलदेवतेचे, धर्माच्या अधिष्ठात्री शक्तीचे आशीर्वाद व अभय प्राप्त होते. ह्या सर्व क्रियांमुळे नाडीशुद्धीलाही चांगल्याप्रकारे मदत होते, असा अनेकांचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे; म्हणून आपल्या धर्म, रूढी, परंपरेने चालत आलेल्या सर्व गोष्टी अत्यंत आदराने कराव्यात, आपली त्यावर श्रद्धा नसेल तरीही वाडवडिलांचे, ईश्वराचे, व परंपरागत शक्तीचे उतराई होण्याच्या कृतज्ञता भावनेने, तरी म्हणून तरी करावेत. औषधाची गोळी श्रद्धा नसताना ही घेतली तरी कार्य करणारच, तसेच ह्याही गोष्टी नुसत्या तंत्राने ही केल्या तरी उत्तम कार्य केल्याशिवाय राहणार नाहीत; व ह्या कल्याणकारी आहेत हेही सिद्ध आहे. अर्थात, श्रद्धापूर्वक केल्या तर अधिक फायदा होईल हे निश्चित. दुःखाच्या समाधाना साठी भारतीयांनी आवश्यक ती शास्त्रीय कर्मे केली तर त्यात अंधश्रद्धेचा भाग जरी दिसत असला तरी दुसऱ्याला समाधान देणे हा, सामान्य माणुसकीचा भाव आपोआप साध्य होतो व त्याचे आश्चर्य, बुद्धीला न समजणारे फायदेही मिळत राहतील. म्हणून प. पू. श्रीगुळवणी महाराजही एखादा ब्रह्मकुलोद्भव (ब्राह्मण) आला तर त्याला प्रथम गायत्री करावयास सांगत व नंतर दीक्षा देत असत. कोणत्याही परंपरेला मोडून, तोडून हा महायोगाचा अभ्यास अभिप्रेत आहे असे वाटत नाही. त्या सर्व धर्मांच्या परंपरा आदराने पाळून हा अभ्यास कुणालाही करता येईल. म्हणजे– एखाद्या ख्रिश्चन मनुष्याला दीक्षा हवी असेल व त्याचे चर्चमध्ये जाणे, बायबल वाचन वा इतर काही, अत्यंत आवश्यक प्रथा चालू असतील, तर त्याने त्या जरूर चालू ठेवल्याच पाहिजेत. ह्या ठिकाणी त्याला महायोगाचे अभ्यासासाठी धर्म बदलण्याचे काहीच कारण नाही. उलट स्वधर्माप्रमाणे आचरण ठेवूनही ही सिद्धयोगाची दीक्षा तो घेवू शकतो. भारतीय संस्कृती, ' स्वधर्मे निधनं श्रेय ' असे सांगणारी आहे. त्यामुळे दुसऱ्यांना ' हिंदू धर्मात या वा भारतीय धर्म स्वीकारा, अशी लाचारवाणी भीक ही संस्कृती कधीच मागत नाही. परंतु तुम्ही तुमच्या धर्माप्रमाणे कार्यरत रहा– त्या वैश्विक शक्तीला पायाभूत असलेल्या, स्वतःमधील प्राण चैतन्याची– महायोगाची– दीक्षा घेवून कृतार्थ व्हा असे ही महान जागतिक प्रतिष्ठा महत्वपूर्णता लाभलेली, संस्कृती, सर्व जगाला सांगत आहे.

भारतीय संस्कृतीने सर्व विश्वाचाच नेहमी विचार केला आहे. सर्व सूक्ते वगैरे, विश्वातील सर्व मानवांचे कल्याण करणारी आहेत आणि म्हणूनच मूलतःच सर्व धर्म समन्वयी अशी संस्कृती आहे. अर्थात मानव–कल्याणकारी संस्कृती आहे आपल्या ह्या महायोगात स्वतः काहीच करायचे नसून, जे आपली शक्ती करील ते होवू द्यायचे आहे. स्वतःच्या मनाचे सर्व धर्म (गुणादि) टाकल्याने हे साधन उत्तम होवू शकते म्हणूनच श्रीमत्भगवद्गीतेत ' सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ' असे चैतन्य स्वरूपाने कथन केले. असो, विषयांतर झाले असले तरी प्रत्येकाने आपले धर्मादिक कार्य जे चालू आहे ते तसेच चालू ठेवूनच हे महायोगाचे साधन करावयाचे आहे हा निष्कर्ष सर्वांनीच ध्यानात बाळगावयास पाहिजे. जोपर्यंत निष्काम्यावस्था प्राप्त होत नाही तोपर्यंत सर्व विहीत कर्मे करणे हे आवश्यक आहे.

१०) रोज बसते वेळी ' नित्य नवा दिवस जागृतीचा ' असा भाव ठेवून बसावे दीक्षा झाली तो दिवस आठवावा त्या मनातील स्थितीचा रोज अनुभव घेण्यास हरकत नाही रोज परमपूज्य श्रीगुरुमाऊलींच्या समोर वा आदेशाप्रमाणे साधन चालू ठेवल्याने निश्चित सुधारणा व प्रगती होईल, ह्यात संशयाला जागा नसावी. कारण श्रीगुरुशक्ती आपल्याला मुक्त करून देण्यास तत्पर असलेली शक्ती असून, ती कालत्रयीही कार्यसिद्धीशिवाय थांबणार नाही. आपण साधना करण्याने मनाची स्थिती उत्तम बनून साधना प्रगत होईल. श्रीसद्गुरूंच्या संकल्पाचा परिणाम म्हणून साधना चालू राहणारच. आपण फक्त बैठकीला बसणे एवढेच करावयाचे. ते श्रद्धेने करावे.

११) शेवटी इतकीच विनंती सर्व साधक बंधूंना करावयाची आहे की अनेक जन्मांची पुण्याई फळाला आली म्हणून मिळालेला ह्या श्रीज्ञानेश्वर प्रणीत पंथराजाचे मार्गक्रमण श्रद्धेने, नियमितपणे, सर्व समर्पण भावनेने सर्व अनुभवांचा भाग श्रीसद्गुरुंवर सोडून (अर्पण करून) साधना करून स्वतःचे जीवन कृतार्थ करावे प. प. श्रीस्वामी महाराजांनी तशी सद्बुद्धी सर्व साधकांना द्यावी, ही त्यांचे चरणकमळी प्रार्थना आहे.

• • •

जागृत शक्तीची लक्षणे

प. पू. श्री. वामनरावजी गुळवणी महाराज

(१) मूलाधारात कंप होऊ लागणे, शरीर कापू लागणे, कुंभक रोखण्याचा प्रयत्न केला असताही तो न होणे व श्वास – प्रश्वास जोरात होणे इच्छा नसताही श्वास–प्रश्वास दीर्घ होऊ लागणे, शरीर सांभाळले न जाणे इत्यादी लक्षणे होऊ लागली म्हणजे समजावे, की कुंडलिनी शक्ती जागृत झाली व कार्य करू लागली. त्यावेळी निर्भय होऊन चुपचाप बसून काय होत आहे तिकडे पहात राहिले पाहिजे. ज्यावेळी शरीर कापू लागेल, रोमांच येऊ लागतील. इच्छा नसताही हास्य अथवा रडू येऊ लागेल, मुखावाटे विकृत शब्द निघू लागतील, वीर्यपात होईल, भय उत्पन्न होईल अथवा भीतीप्रद दृश्ये दिसू लागतील, अनिच्छेने मूत्र स्राव होईल त्यावेळी समजावे, की कुंडलिनी कार्यशील झाली आहे.

(२) ज्यावेळी आसन स्थिर होईल, उड्डीयान, जालंधर मूलबंध स्वत: होऊ लागतील. जीभ उलटी होऊन, टाळूत जाईल आणि आतून इतकी स्फूर्ति येईल, की, स्थिर बसता येणार नाही. हातपाय बलात्काराने खेचू लागतील, ही लक्षणे होऊ लागली म्हणजे समजावे की परमाशक्ती कुंडलिनी क्रियाशील झाली.

(३) ज्यावेळी आसन दृढ होईल, दृष्टी भ्रूमध्यात राहून डोळ्याचे तारे फिरू लागतील आणि आपोआप केवळ कुंभक होईल. मन बाह्यज्ञान शून्य निष्क्रिय होईल त्यावेळी समजावे, की महामाया आद्यशक्ती कुंडलिनीदेवी क्रियाशील झाली.

(४) ज्यावेळी मूलाधारातून प्राणकलेचा प्रवाह सहस्रारात जात आहे असे दिसून येईल. अंत:करणात प्रणव-जप स्वत: होऊ लागेल आणि प्राणाच्या वर चढणाऱ्या प्रवाहाबरोबर स्वत: मनाला नाना प्रकारच्या सुखाचा अनुभव येऊ लागेल, त्यावेळी जगदंबा कुंडलिनी शक्ती क्रियाशील झाली असे समजावे.

(५) ज्या वेळी नाना प्रकारचे शब्द होऊ लागतील. मेरुदंडात कंप होऊ लागेल. शरीर शून्य होईल. अथवा शरीर नाहीच असे वाटेल. सर्व शून्य वाटू लागेल. डोळे उघडण्याचा प्रयत्न केला असताही न उघडणे, शरीरात विद्युतप्रवाह चालल्याप्रमाणे वाटणे, अथवा खिचावट होणे इत्यादि लक्षणे होऊ लागतील त्यावेळी महामाया कुंडलिनी शक्ती क्रियाशील झाली असे समजावे.

(६) ज्यावेळी डोळे मिटताच शरीर जमिनीवर पडेल शरीर चक्कीप्रमाणे फिरू लागेल. श्वास–प्रश्वास बाहेर निघणार नाही. शरीर बेडकाप्रमाणे उड्या मारीत इकडे तिकडे पडेल अथवा बसलेल्या जागेवर चक्कर खात फिरेल किंवा मृतवत् जमिनीवर पडेल. हातपाय उचलता येणार नाहीत. जणू काय प्राण शरीरातून निघून जात आहे, अशाप्रकारे नाड्यातून खिचावट होऊ लागेल. त्यावेळी समजावे की योगमाया कुंडलिनी शक्ती कार्यशील झाली.

(७) ज्यावेळी मनात आवेश येईल व असे वाटेल की शरीरात कोणीतरी प्रवेश केला आहे. त्या आवेशात नाना प्रकारची आसने, बलात्काराने होऊ लागतील व कोणत्याही प्रकारचे प्राणायाम होऊ लागतील त्यावेळी समजाचे की ईश्वरी शक्ती कुंडलिनी देवी शक्ती क्रिया-शील झाली.

क्रिया व शक्तीचे प्रकार

(८) ज्यावेळी डोळे बंद करून आसनावर बसताच संकल्प करण्याबरोबर शरीरात चेष्टा होऊ लागतील. हातपाय फेकले जाऊन बलात्काराने मुखावाटे विकृत शब्द निघू लागतील किंवा कोल्हा, कुत्रा, मांजर, वाघ सिंह इत्यादीं प्राण्यांचे ऐकण्याला कठोर, भयानक व उच्छृंखल शब्द मुखावाटे निघू लागतील. त्यावेळी समजावे की, रुद्राणी महाशक्ती कुंडलिनी देवी क्रिया-शील झाली.

(९) ज्यावेळी शरीराच्या निरनिराळ्या भागात प्राणाची गती समजू लागेल आणि मन ज्या ज्या ठिकाणी लागेल त्या त्या ठिकाणी प्राणाच्या क्रियेचाही अनुभव येऊ लागेल आणि स्नायुमंडलात विद्युत्‌शक्तीप्रमाणे सुख साध्य क्रियांचा अनुभव येऊ लागेल त्यावेळी समजावे की, कुंडलिनी शक्ती क्रियाशील झाली.

(१०) ज्यावेळी अष्टौप्रहर आतून काहीतरी क्रिया चालल्याचा अनुभव येऊ लागेल. कोठेही मन एकाग्र होताच शरीर कापू लागेल अथवा इच्छा नसताही शरीर हालू लागेल. मलीन शौचकूपासारख्या ठिकाणी बसले असताही मन आनंदमग्न क्रियात्मक राहील. निजतानाही प्राणाचा प्रवाह सहस्राराकडे जात असल्याचा भास होईल आणि स्वप्नातही मन क्रियात्मक राहील तर त्यावेळी समजावे, की आल्हादिनी कुंडलिनी शक्ती क्रियाशील झाली.

(११) ज्यावेळी आसनावर बसताच शरीर डोलू लागेल आणि आनंदाने गाणे सुरू होईल व त्यातील रागरागिणी अशा विचित्र असतील की ऐकणारे मुग्ध होऊन जातील व त्यातील पद्य रचना स्वतःच होऊ लागेल. हाताने तालबद्ध टाळी वाजत राहील. अनेक प्रकारच्या भाषेतील पद्ये अर्थज्ञानरहित उच्चारण होऊ लागतील; त्याची भाषा कोणाला समजली नाही तरी ऐकताना मनाला आनंद उत्पन्न होईल. त्यावेळी समजावे की सरस्वतीरूपी कुंडलिनी शक्ती क्रियाशील झाली.

(१२) ज्यावेळी भांग न पिताच भांग प्याल्याप्रमाणे कैफ चढेल, चालताना हातपाय कापू लागतील व शरीर इकडे तिकडे पडू लागेल, मनात एक प्रकारची मस्ती येईल आणि व्यावहारिक कोणतेही काम होणार नाही. ऐकणे किंवा सांगणे बरे वाटणार नाही. आणि मद्य प्यालेल्या मनुष्याप्रमाणे अंगात मस्ती येऊ लागेल त्यावेळी आत्मशक्ती कुंडलिनी देवी क्रियाशील झाली असे समजावे.

(१३) ज्यावेळी रस्त्याने चालताना मनात आवेश येईल. आणि वाटेल की, उठून जावे. जमिनीला पाय लागताच पळणे सुरू होईल. शरीर वायूप्रमाणे हलके होऊन उडत आहे असे वाटेल. कितीही चालले तरी थकवा येणार नाही. मने प्रफुल्लित व प्रसन्न राहील. स्वप्नातदेखील अप्रसन्नता येणार नाही. इष्ट अथवा अनिष्ट गोष्टींनी मन विचलित होणार नाही आणि साधकाला कोणतेही काम क्लिष्ट वाटणार नाही त्यावेळी ब्रह्मशक्ती कुंडलिनी क्रियाशील झाली असे समजावे.

क्रियाशील दैवीशक्ती

(१४) ज्यावेळी आसनावर डोळे बंद करून बसताच स्वप्नाप्रमाणे अवस्था होईल देवतांचे दर्शन होऊ लागेल. दिव्य गंध, रूप व रस, शब्द आणि स्पर्श यांचा अनुभव येऊ लागेल आणि देवतांकडून आदेश मिळू लागतील, त्यावेळी समजावे की दैवीशक्ती कुंडलिनी क्रियाशील झाली.

(१५) ज्यावेळी ध्यानाला बसले असता पुढे होणाऱ्या गोष्टीचे भान होऊ लागेल. वेदवेदांताचे गूढ रहस्य समजू लागेल. मनाचे सर्व संशय नाहीसे होतील. कोणत्याही शास्त्राचा थोडासा अभ्यास करताच त्याचे मर्म भावार्थ बुद्धीला आकलन होऊ शकेल. व्याख्या करण्याची आश्चर्यकारक शक्ती प्राप्त होईल. ज्ञानप्राप्तीकरता ब्रह्मदेवाकडेसुद्धा याचना करण्याची इच्छा होणार नाही; आणि आत्मनिष्ठा होईल तर त्यावेळी समजावे की सिद्धशक्ती कुंडलिनी क्रियाशील झाली.

(१६) ज्यावेळी आसनावर बसताच भ्रूमध्यात दृष्टी स्थिर होईल, जिव्हेने खेचरी मुद्रा होईल, (जीभ उलट होऊन पडजीभेमागील पोकळीत जाणे) प्राणप्रवाह अगदी बंद होईल, मन आनंद सागरात मग्न होऊन जाईल, शांभवीमुद्रा सिद्ध होईल, सविकल्पाचे सुख अनुभवास येऊ लागेल त्यावेळी समजावे की योगशक्ती कुंडलिनी देवी क्रियाशील झाली.

(१७) ज्यावेळी आसनावर बसून क्रिया करण्याचा संकल्प करताच आपले सूक्ष्म शरीर प्रत्यक्ष भासू लागेल. स्थूल शरीराचे अस्तित्व भासणार नाही, डोळे उघडले असताही सर्व शून्य भासेल व वेळेचे भान राहणार नाही त्यावेळी समजावे की चित्तशक्ती कुंडलिनी देवी क्रियाशील झाली.

(१८) ज्यावेळी साधनेला बसल्याबरोबर मन एकाग्र होईल, देवीदेवतांबरोबर बोलणे होऊ लागेल. त्यांचेकडून रोगाचे औषध मिळेल. विघ्ननाशार्थ देवीमंत्र मिळेल. सिद्ध पुरुषांकडून योगाचा अथवा ज्ञानाचा उपदेश मिळेल त्यावेळी समजावे की सिद्धिप्रदायिनी कुंडलिनी देवी क्रियाशील झाली.

(१९) ज्यावेळी प्रातःकाळी अथवा सायंकाळी इच्छा नसतानाही क्रियेचा वेग होऊ लागेल आणि त्यायोगाने शरीर, मन, प्राण विवश होईल त्यावेळी समजावे की महादेवी कुंडलिनीदेवी उत्तम कार्य करू लागली आहे.

*

महायोग साधकों के शंकाओं का समाधान

स्वामी शिवोम् तीर्थ

प्रश्न :– क्या शक्ति की अंतर्मुखी जागृति शक्तिपात के द्वारा ही संभव है ? अथवा अन्य साधनाओं व अभ्यास के द्वारा भी इसे प्राप्त किया जा सकता है ?

उत्तर :– वास्तव में जितनी साधनाएँ, उपासनाएँ हैं, सभी शक्ति को अंतर्मुखी जागृत करने के लिए ही हैं। शक्ति की जागृति नामांतर भेद से सभी साधनाओं सिद्धांतों एवं साधन प्रणालियों में वर्णित है। उदाहरणार्थ– हठयोग में इसे कुण्डलिनी शक्ति, योगदर्शन में प्रत्यक–चेतना, भक्ति–मार्ग में आल्हादिनी शक्ति, वेदान्त में प्रज्ञान, तंत्र में श्री जगदंबा इत्यादि नामों से इनका उल्लेख हुआ है । भाव यह है कि किसी भी साधन क्रम का अभ्यास किया जाय, अन्ततः उसका लक्ष्य अन्तश्चेतना की जागृति ही होता है । उसी के लिए जप, उपासना, हठयोग का अभ्यास, पठन पाठन इत्यादि किये जाते हैं, किन्तु उसमें दीर्घकालीन अनवरत साधना की आवश्यकता पडती है । चित्त शुद्ध होने एवं भगवद्-कृपा प्राप्त होने पर ही आंतरिक शक्ति की जागृति सम्पन्न होती है । इसके लिए बडे भारी धैर्य की आवश्यकता है । वास्तव में इतना दृढ दीर्घकालीन धैर्य क्वचित ही देखने में आता है। जब इसमें भी साधक अपना धैर्य छोड बैठता है तो उस की साधना चौपट हो जाती है । इसलिए शक्तिपात का अवलंबन, साधकों के लिए विशेष लाभकारी सिद्ध हुआ है। इसमें समर्थ गुरु की उपलब्धि एवं उसके कृपा प्रसाद प्राप्त होते ही कुण्डलिनी शक्ति जागृत होकर अंतर में क्रियाशील हो जाती है।

यह कथन कि सभी उपासनाए साधनाए; कुण्डलिनी शक्ति की जागृति के लिए ही है, केवल सिद्धांत रूप में सत्य है । क्रियात्मक आधार पर स्थिती इससे भिन्न दृष्टिगोचर होती है । इसीलिए शिव सूत्रकार कुंडलिनी जागृति का केवल एक ही उसका उपाय मानते हैं – 'गुरुउपाय' गुरु ही उसका उपाय है। अपनी साधना के बल पर जागृति के एकाध उदाहरण भले दिखाई दे जाये, किन्तु गुरु कृपा से सम्पन्न जागृति के अनेकों उदाहरण हमारे समक्ष उपस्थित हैं। नारद भक्ति सूत्र में जहां पहले उन्होंने गौणी भक्ति द्वारा जागृति के अनेक साधन बतलाये हैं, वहीं अन्त में उन्होंने यह भी लिख दिया है कि– '!मुख्यतस्तु महत् कृपैव' – अर्थात मुख्यत: तो आल्हादिनी शक्ति महापुरुषों की कृपा से ही जागृत होती है अत: सिद्धांत रूप में हम चाहें इस बात को स्वीकार करें कि विभिन्न साधनों का उद्देश कुण्डलिनी जागृति ही है, किन्तु व्यावहारिक दृष्टि से यही मानना पडता है कि उस की जागृति शक्तिपात द्वारा ही अधिक सहज संभव है। इसका तात्पर्य यह कदापि नहीं कि साधन, भजन, पूजा, पाठ इत्यादि किया ही नहीं जाए । उनका अभ्यास अवश्य करना चाहिए ताकि हमारी चित्तशक्ति, शक्तिपात दीक्षा प्राप्त करने योग्य हो सके । साधन भजन करनेसे साधक के समक्ष प्राप्तव्य लक्ष्य बना रहता है। लक्ष्य की प्राप्ति हेतु उसके चित्त में तडप पैदा होती है। उसमें जगत् के प्रति वैराग्य का भाव उदित होता है, जो शक्तिपात होने पर उसकी शक्ति को जागृत कर अन्तर्मुखी व क्रियाशील करने में सहायक होता है और तब साधक को स्वयंसिद्ध साधन प्राप्त हो जाता है ।

●

प्रश्न :– किन्तु इस साधन को स्वयं सिद्ध साधन क्यों कहा गया है ?

उत्तर :– शक्ति जागृत होने पर जब साधक साधना में बैठता है तो उसकी शक्ति अंतर्मुखी जागृत और क्रियाशील होने के कारण उसके चित्त के अंदर संचित संस्कारो के आधार पर कार्य करती है। शक्ति बिना कार्य के नहीं रह सकती। जब तक

शक्ति बहिर्मुखी कार्यरत होती है, जगत के कार्यों में रत रहती है। अंतर्मुखी जागृत होने पर तथा इसके समक्ष जगत् का कोई कार्य नही रहता । जब साधक, साधन कक्ष में बैठ कर दरवाजा बंद कर लेता है, बत्ती बुझा देता है, नेत्र बंद कर लेता है तब शक्ति क्या करे? वह बिना कार्य के तो रह नही सकती । अत: शक्ति संस्कारों को कुरेदना, उछालना आरंभ कर देती है और उन्हें क्रियाओं में परिणत करके क्षीण करने लगती है । उस समय साधक अपने शरीर, इन्द्रियां, मन और बुद्धि के अनुसार अनेकानेक प्रकार की ऐसी क्रियाएँ अनुभव करता है, जिनमें उसका किसी भी प्रकार का कर्ता भाव नहीं होता— वह अपने शरीर को रोता, हंसता, गाता, कांपता, झूमता पाता है। वह यह भी प्रत्यक्ष अनुभव करता है कि ये क्रियाएँ वह नहीं कर रहा है अपितु वास्तव में एक अन्य शक्ति ही इन के लिए उत्तरदायी है । इसलिए शक्ति जागृति के उपरान्त इस साधन को स्वयं सिद्ध साधन कहते है ।

●

प्रश्न :– क्या सभी व्यक्ती शक्तिपात दीक्षा के अधिकारी होते हैं?

उत्तर :– इस संबंध में दो प्रकार की विचार धाराएँ है । पहली यह कि गुरु को अधिकार अनाधिकार का निर्णय करके ही दीक्षा देना चाहिए । दूसरा विचार यह है कि गुरु के सामने अधिकारी, अनाधिकारी देखने जैसी बात कोई नहीं होनी चाहिये । अपनी इच्छानुसार वह जिसे चाहे, दीक्षा दे सकता है । यदि अनाधिकारी शिष्य को भी दीक्षा दे दी गई, तो शक्ति जागृत होने के पश्चात् सर्वप्रथम उसका चित्त शुद्ध करने का कार्य संपादित करेगी अर्थात शिष्य का अधिकार स्थापित कर उसकी उन्नति के लिए अग्रेसर होती है । दोनों प्रकार की विचार धाराएँ अपनी अपनी जगह ठीक है । शक्तिपात दीक्षा ग्रहण करने के लिए किसी अधिकार की आवश्यकता नहीं है किन्तु इसमें स्वनिर्माण हेतु उदासीन नहीं हो जाना चाहिए । यदि कोई व्यक्ति शक्तिपात में दीक्षित होना चाहता है तथा उपयुक्त गुरु की खोज में प्रयत्नशील होता है, तो उसे पूजा, पाठ, जप, तप, सत्संग आदि का क्रम भी बनाए रखना चाहिए ताकि उसमें निरभिमानता विनम्रता एवं आत्मसंयम इत्यादि शुभ लक्षणों का उदय हो सके।

वैसे तो यह अलग बात है कि जिन लोकों को दीक्षा प्राप्त हो चुकी है, वे अपने आप को अधिकारी और अन्य सब अदीक्षित व्यक्तियों को अनाधिकारी मानते हैं। सामान्यत: उनकी दृष्टि में यदि कोई अधिकारी होता भी है तो केवल अपने निकट संबंधी अथवा प्रिय जन, मित्र इत्यादि ही अधिकारी होते हैं ।

शास्त्र में सत् और असत् शिष्यों के लक्षण गिनाए गए है और उसके पश्चात् अंत में यह उल्लेख किया गया है कि जिस व्यक्ति को गुरु अपने शिष्यत्व में स्वीकार कर ले वही अधिकारी होता है। इसका निर्णय गुरु पर छोड दिया जाना चाहिए । कोई व्यक्ति देखने में असत् एवं आचरण हीन होने पर भी गुरु की दृष्टि में अधिकारी हो सकता है । उसकी चित्तस्थिति का वास्तविक अनुमान गुरु ही लगा सकते हैं । इसी प्रकार कोई अन्य व्यक्ति सत् लक्षणों से युक्त एवं सदाचारी तथा आध्यात्मिक साधनों से सम्पन्न शक्तिपात दीक्षा के लिए पूर्ण अधिकारी दिखाई देने पर भी गुरु की दृष्टि में अनाधिकारी हो सकता है । इसका एक उदाहरण स्वामी नारायण तीर्थजी महाराज के जीवन में इस प्रकार घटित हुआ है। एक संस्कृत का विद्वान कर्मकाण्ड में पारंगत पठन पाठन से युक्त ब्राह्मण श्री स्वामीजी महाराज के पास आता, घंटों बैठता एवं दीक्षा के लिए प्रार्थना किया करता था। श्री स्वामीजी 'हां देखेंगे' ऐसा कहकर उसे टाल दिया करते थे। एक दिन फिर ब्राह्मण श्री महाराज के पास बैठा हुआ था कि एक मुसलमान पहली ही बार महाराज के पास आया और उचित समय देखकर दीक्षा के लिए प्रार्थी हुआ। स्वामीजी ने भी उसे तत्काल दीक्षा की स्वीकृति दे दी एवं मुहूर्त निश्चित कर लिया । यह देखकर पंडितजी महाराज क्रोध से जल भुन गए। सोचने लगे मैं ब्राह्मण, कर्मकाण्डी, संस्कृत का विद्वान, सदाचारी सब कुछ हूं किन्तु स्वामीजी मुझे टालते जा रहे है और उस म्लेच्छ मुसलमान को तत्काल पहले ही दिन दीक्षा की स्वीकृति देकर मुहूर्त भी निश्चित कर दिया। पक्षपात नहीं तो क्या है? और यह मेरे साथ अन्याय नहीं तो क्या है?

मुसलमान भाई के जाने के पश्चात् पंडितजी ने स्वामीजी से अपने मनोभाव उक्तानुसार प्रकट किये। यह सुनकर श्री स्वामी महाराज मुस्कुरा दिए और बोले—

'जिसके घर में बिजली का तारा खिंचा हुआ है, बल्ब लगे हैं, उसी के घर में बिजली का प्रवाह (Connection) देने से प्रकाश होगा। तुम अभी अपने पांडित्य, कर्मकांड तथा सदाचार के अभिमान की कालिमा से अपने आप को अंधेरे में ही रक्खे हुए हो। फिर शक्तिपात की दीक्षा देने से भी तुम्हारी हृदय-गुहा कैसे प्रकाशित हो सकती है ?'

इस दृष्टान्त से यह परिलक्षित होता है कि साधारणतः हम अपने चित्त की स्थिति को समझ नहीं पाते। हो सकता है कि कोई वर्तमान में अत्यन्त सदाचारी हो, किन्तु वह समय उन संस्कारों के वेग का अन्तिम हो और उसके पश्चात् उसके हृदय में उदय होनेवाले संस्कार शुभ हों। यह भी हो सकता है कि इस समय कोई व्यक्ति महापुरुष बना बैठा हो, किन्तु उसके चित्त में काम, क्रोध, लोभ और मोह की ज्वालाएं धधक रही हों। पात्रता सम्बन्धी निर्णय गुरु पर ही छोड देना उचित प्रतीत होता है।

●

प्रश्न :– यदि क्रियाएँ अत्यन्त तीव्र प्रकट हो जाएँ। साधक अपने आप को संभाल नहीं पाए। और लोक व्यवहार उसके लिए कठिन हो जाए, तो उसे क्या करना चाहिए ?

उत्तर :– यदि क्रियाओं की तीव्रता व्यवहार में बाधा डालने लगे, रास्ता चलते घूमने अथवा किसी मंदिर या सत्संग में जाने पर रोने, कांपने, का आभास हो तो साधक को उन क्रियाओं को रोक देना चाहिए। यह नियंत्रण मानसिक होता है। मन में ऐसी क्षमता होती है कि साधक जब चाहे क्रियाओं को बंद कर अपने आप को सामान्य स्थिती में ले आए। यदि वह प्रयत्न करने पर भी ऐसा नहीं कर पाता है व क्रियाएँ अत्यन्त वेगवान हो गई है तो उसे अपने गुरु के समक्ष उपस्थित होकर उन्हे नियंत्रित कर देने के लिये निवेदन करना चाहिए। गुरु में भी अनुग्रह और निग्रह दोनों प्रकार की क्षमता होनी चाहिए। अनुग्रह का अर्थ है शक्ति को अंतर्मुखी जागृत कर देना तथा निग्रह का अर्थ दो प्रकार से किया जाता है। प्रथम क्रियाओं को बंद कर देना और द्वितीय क्रियाओं को नियंत्रित कर के तीव्रता कम कर देना। गुरु महाराज या तो स्वयं अपनी शक्ति का उपयोग करके शिष्य की क्रिया को नियंत्रित कर उसकी तीव्रता कम कर देते हैं अथवा साधकको मानसिक शक्ति प्रदान कर या उसका मार्ग बताकर साधक का समाधान करते हैं। वैसे क्रियाओं का नियंत्रण केवल मानसिक संयम का विषय है। इसका एक उपाय यह है कि साधक साधन करते समय अपने आसन को नहीं छोडे। जब क्रियाओं के आवेश में साधक का शरीर आसन से इधर उधर हो जाये तो उसे अपने शरीर को पुनः आसन पर ही स्थित रखने का अभ्यास करना चाहिए। इस प्रकार साधक में धीरे धीरे एक ऐसी शक्ति का विकास हो जाता है जो क्रियाओं को संयम रखनेमें समर्थ होती है।

●

प्रश्न :– यदि स्थान विशेष जैसे मंदिर, सत्संग, कीर्तन इत्यादि में जाने पर भाव उदय हो जाता है तो साधक का कर्तव्य क्या ?

उत्तर :– इस संबंध में स्थिति बडी स्पष्ट है। अदीक्षितों के समक्ष क्रियाएँ करना वर्जित है। इससे शक्ति संक्रमण का भय रहता है अतः साधक के लिए यही उचित है कि जब तक साधक में इतनी मानसिक क्षमता विकसित नहीं हो जाए कि वह अपनी क्रियाओं पर संयम रख सके तब तक साधक को, जहाँ जाने पर क्रियाएँ आरंभ हो जाती हैं वहाँ जाना ही नहीं चाहिए।

क्रियाएँ प्रकट और अप्रकट दो प्रकार की होती है। प्रकट क्रियाओं में ही शक्ति संक्रमण का भय है, अप्रकट क्रियाओं में क्रियाएँ साधक के अंतर में होती हैं, बाहर से पता नहीं चलता है। ऐसी अप्रकट क्रियाओं के होने पर शक्ति संक्रमण का भी कोई भय नहीं है। यदि साधक को मंदिर आदि जाने पर भाव एवं अप्रकट क्रियायें होती हैं तो उसमें कोई चिन्ता अथवा भय का कारण नहीं है। किन्तु यदि प्रकट क्रियाएँ आरंभ हो जाती है, तब अवश्य ही शक्ति संक्रमण का भय उपस्थित हो जाता है। तब साधक को ऐसे स्थान पर जाना बंद करने का ही विकल्प शेष रहता है।

●

प्रश्न :– यदि घर में कुछ व्यक्ति दीक्षित हों किन्तु अन्य अदीक्षित, तो साधना के लिए किन विशेष बातों का ध्यान रखना आवश्यक है ?

उत्तर :– ऐसी स्थिति में अदीक्षित व्यक्तियों के

उत्तर :– ऐसी स्थिती में अदीक्षित व्यक्तियों के प्रति संक्रमण का भय बना रहता है। अतः यह आवश्यक है कि उनके समक्ष साधन नहीं किया जाए। इसके लिए अलग साधन कक्ष का होना पहली अनिवार्यता है। इसमें साधन कमरे का दरवाजा बंद करके करना चाहिए। सभी दीक्षितों के अपने अपने अलग आसन होना चाहिए। यदि संभव हो तो साधन कक्ष में अन्य कोई सामान न रखा जाए ताकि उस कक्ष में अन्य अदीक्षित व्यक्ति के प्रवेश की संभवना न रहे। ऐसा करने से वह कक्ष शक्ति से भर जाएगा और उसमें साधना करने से साधना अच्छी होगी। यदि अदीक्षित व्यक्ति उत्सुकतावश भी उस में प्रवेश करते है तो उनके शक्ति से प्रभावित होने की संभावना रहती है। इसलिए उत्तम यही है कि दीक्षित साधकों के अतिरिक्त अदीक्षित व्यक्तियों का साधन कक्ष में प्रवेश ही बंद कर दिया जाए। फिर भी दीक्षितों के अदीक्षितों के साथ साथ रहने से अदीक्षितोंपर शक्ति का कुछ न कुछ प्रभाव तो पडेगा ही। अतः सर्वोत्तम यही है कि अदीक्षित सदस्यों को भी शक्तिपात द्वारा दीक्षित करा दिया जाय।

●

प्रश्न :– यदि परम् सिद्धि रूपी समाधि की अवस्था प्राप्त करने के पूर्व ही साधक के गुरु का शरीर शान्त हो जाए तो साधक क्या करे? क्या गुरु आतिवाहिक शरीर धारण कर उस साधक का मार्गदर्शन करते हैं अथवा क्या शक्ति परम सिद्धि की प्राप्ति तक स्वतः पहुँचाने में समर्थ होती है?

उत्तर :– गुरु वास्तव में ईश्वर तत्त्व है। ईश्वर तत्त्व और गुरुतत्व दोनों स्वरूपतः एक ही हैं। इस प्रकार जो ईश्वर तत्त्व गुरु में जागृत और कार्यरत होता है, वही शिष्य के अंतर में भी जागृत एवं कार्यशील कर दिया जाता है। यह शिष्य के शरीर में तद्रूप स्थापित हो जाता है। अतः गुरु शरीर के विलीन होने पर भी ईश्वर तत्त्व कभी भी विलीन नहीं होता। वह अजन्मा और अव्यय है। जितना शिष्य का संबंध गुरु शरीर से ऊपर उठकर उसमें स्थित ईश्वर तत्त्व के साथ स्थापित होगा, उसकी आध्यात्मिक उन्नति अधिक ही होगी। अतः गुरु शरीर के वियोग की आशंका से साधक को भयभीत होने की कोई आवश्यकता नहीं है।

यदि साधक का शरीर भी परम सिद्धि की प्राप्ति से पूर्ण शान्त हो जाता है तो भी कुण्डलिनी शक्ति प्रसुप्त नहीं होती। सूक्ष्म शरीर के अंदर प्राण का भी समावेश है। प्राण की अंतर्मुखी जागृति के पश्चात् जिस स्थिति को प्राप्त होता है, उसी स्थिति में अगले जन्म में भी नए शरीर में प्रकट एवं कार्यशील होता है। अतः आगेके जन्म में भी शक्ति, साधक के आध्यात्मिक उन्थान हेतु निरन्तर कार्यशील रहाती है। और यह कार्यशीलता तब तक बनी रहती है जब तक साधक को परम सिद्धि रूपी समाधि की प्राप्ति नहीं हो जाती। तब शक्ति कोई कार्य शेष नहीं रहने के कारण अपने कारण आत्मा अथवा पुरुष में विलीन हो जाती है। **अतः गुरु तत्त्व की अनंतता, नित्यता एवं ज्ञानमयता को पहिचान और जानकर उस के प्रतिपूर्ण निष्ठा एवं श्रद्धा से युक्त होकर साधक को साधन में ही रत रहना चाहिए।** उसे अपने गुरु के शरीर शान्त होने के परिणाम स्वरूप गुरु वियोग की आशंका से भय नहीं होना चाहिए।

इसके अतिरिक्त यदि साधक गुरु शरीर के मोह की भावना से ऊपर नहीं ही उठ सके तो उसके लिए दूसरा उपाय है। गुरु अपना शरीर विलीन होने से पूर्व किसी अन्य व्यक्ति को अपने स्थान पर प्रतिष्ठित कर कर जाते है। वे उस व्यक्ति को अपनी शक्ति एव अपने शिष्यों के कल्याणार्थ आशीर्वाद भी प्रदान कर जाते हैं। तब पूर्व गुरु नवीन गुरु में सूक्ष्म रूपेण स्थित होकर शिष्यों के कल्याण कार्य का उत्तरदायित्व निभाते हैं। शिष्यों का तब यह कर्तव्य हो जाता है कि वे गुरु गद्दी पर प्रतिष्ठित नवीन गुरु को भी उसी प्रकार श्रद्धा भावना से देखें। अपनी शंकाओ का समाधान एवं वांछित मार्गदर्शन प्राप्त करें।

●

प्रश्न :– यह कैसे पता चले कि हम साधन में उन्नति कर हे रहें या नहीं। साधन तो मैं नित्य प्रति करता हूं किन्तु मन में अपनी उन्नति के प्रति शंका बनी रहती है। कृपया उसका निवारण करें।

उत्तर :– क्रियाओं का तीव्र, मंद, अथवा मध्यम होना आध्यात्मिक दृष्टी से साधन में उन्नति का आधार या मानदण्ड नहीं है। क्रियाओं का संकेत मात्र यह है कि शक्ति हमारे चित्त में जागृत होकर कार्यशीला

हो गई है। उससे जो अनुभूतियाँ होती हैं वे साधन की निरंतरता के लक्षण तो हैं, किन्तु उन्नति द्योतक नहीं। यदि किसी समय चित्त में रजोगुण की अधिकता होती है, तो तीव्र आवेश आ आता है। यदि चित्त में सत्वगुण का प्राधान्य होता है। तो शान्त, सौम्य एवं आनंददायक क्रिया चलने लगती हैं। यदि चित्त में तमोगुण का प्रभाव बढ़ जाता है, तो साधक या तो सो जाता है अथवा क्रोधावेश में आ जाता है अथवा काम, लोभ, मोह, इत्यादि के भाव उमड़ने लगते हैं। चित्त-स्थिति सदैव एक समान नहीं रहती। गुरु भी निम्नोच्च होते रहते हैं। जिससे कभी सौम्य कभी तीव्र, कभी मध्यम अथवा मंद क्रियाएँ होती हैं। किन्तु साधक ने कितनी उन्नति की है वह इस बात पर आधारित है कि उसकी चित्त स्थिति का कहाँ तक परिष्कार हुआ है। साधन की चित्त वृत्तियाँ कहाँ तक सत्वगुणी हो विकसित हुई हैं। उसके विकार कहाँ तक शान्त हुए तथा क्लेशों के आवरण कहाँ तक क्षीण हुए हैं। श्रीमद् भागवत में भगवान कृष्ण से उद्धव जी ने यही प्रश्न किया था, यह कैसे पता लगे कि साधक की साधना ठीक चल रही है उसकी उन्नति हो रही है। इसके उत्तर में भगवान कृष्ण ने निम्न तीन बाते कही हैं। जिनको प्रमाण मानकर हम अपनी उन्नति के सम्बन्ध में निश्चय कर सकते हैं।

१) जगत् के बिषयों के प्रति साधकों का आकर्षण कम हो रहा हैं या नहीं। यदि आकर्षण कम हो रहा है तो साधन ठीक चल रहा है, यदि नहीं तो कहीं न कहीं, कोई न कोई कमी है। पाच ज्ञानेन्द्रियाँ पाच कर्मेन्द्रियां और एक मन, इस प्रकार सब ग्यारह इन्द्रियां हैं जो कि सब की सब जगत् के विषयों की और उन्मुख हैं। जगत् के विषय उनका आहार है। जीव विषयों को जितना अधिक भोगता है उतनी ही विषय भोग की भूख बढ़ती चली जाती है एवं इन्द्रियों तथा मन का विषयों की और आकर्षण बढ़ जाता है। सामान्य प्राणी मात्र का यही क्रम है। वह विषयभोग में सुखी व दुःखी होता रहता है किन्तु फिर भी अपने सुख का आधार जगत के विषयों को ही मानकर उनके प्रति आकर्षित होता है। यदि साधक इन विषयों में दुख की भावना करके इनके प्रति अनासक्त एव अनाकर्षित होता है यही साधक की साधना में उन्नति का मूल भूत प्रमाण है। अतः यदि साधक की चित्त वृत्ति म इस अनासक्ति एवं अना[...] का भाव उत्तरोत्तर विकासमान हो रहा है, तो उ[...] साधन में उन्नति हो रही है, अन्यथा नहीं।

२) साधक के मन में भय का भाव वि[...] होकर यदि निर्भयता आ रही है, तो उसका [...] क्रम ठीक चल रहा है। अन्यथा कहीं न कहीं को[...] कोई कमी है। मनुष्य के पीछे कई प्रकार के [...] लगे है। मुझे अमुक वस्तु प्राप्त करने में कोई [...] उपस्थित न हो जाए, किसी प्राप्त विषय का वि[...] न हो जाए, मेरा शरीर कहीं अस्वस्थ न हो [...] आदि। सबसे अधिक भय मृत्यु का है जो प्राणी [...] के पीछे सदैव लगा ही रहता है यह सुन्दर श[...] जो कि समस्त विषय भोगों को भोगने का माध्य[...] कहीं मुझसे बिछुड न जाए इस प्रकार समस्त प्रा[...] भय के आवेग में ही विमोहित होते चले जा रहे [...] इसका कोई ओर छोर दिखाई नहीं देता। कब [...] समाप्त होगी उसे कोई पता नहीं है। फिर भी [...] प्राणियों के इस विभिन्न प्रकार के भय से मुक्त [...] एवं दृश्य जगत के मिथ्यात्व से परिचित होने [...] प्रयत्न नहीं करता। अतः यदि निर्भयता विकसि[...] रही है तो साधक का साधन ठीक चल रहा है, [...] मानना प्रमाण है।

३) यदि साधक में ईश्वर के प्रति समर्पण [...] भाव बढ़ रहा है तो साधन ठीक चल रहा है, [...] विश्वास किया जाना चाहिए। समर्पण का भाव [...] बढ़ रहा है या यथावत् स्थिर है तो साधक के [...] में कहीं न कहीं कोई न कोई, कमी अवश्य है।

अनुकूल अथवा प्रतिकूल सुख अथवा दुःख [...] अथवा लाभ, मान अथवा अपमान, आदि जिस [...] स्थिति में भी, ईश्वर मनुष्य को रखे उसी परि[...] में प्रसन्नता एवं ईश्वर की कृपा का ही अनुभव [...] समर्पण कहलाता है। प्रत्येक मनुष्य सुख दश मनो[...] परिस्थितियाँ एवं सम्मान चाहता है वह यदि [...] भी इसके विपरीत दुःख का अनुभव करता है तो [...] प्राप्ति के लिए छटपटाता है। सारा संसार सुख [...] की दौड़ में ही संलग्न है, किन्तु यह आश्चर्य ही है [...] प्राणी की सुख की लालसा मे दुःख ही भोगने पड़ते [...] परमार्थ के साधक के लिए यह आवश्यक है कि [...] सुख और दुखका भाव हटा कर ईश्वर के प्रति स[...] भाव को विकसित करे। और जिस तरह भी [...] जिस किसी परिस्थिति में उसे रखे, वह उनमें [...]

की कृपा का अनुभव करे। दुख और सुख से अतीत अवस्था प्राप्त करने के तीन उपाय हैं–

१) साधक अपने अंतर में इस प्रकार की भावना विकसित करे कि जो भी सुख अथवा दुख उसे प्राप्त होते हैं, उस प्रारब्ध कर्मों के अधीन हीं उसे भोगने पड रहे रहे हैं। जगत के प्राणी, पदार्थ वस्तुएँ, परिस्थितीयां इत्यादि उसे सुख अथवा दु.ख भोग में केवल निमित्त बने हैं। जो कुछ उसे प्राप्त होता है, वह अपने किये हुए कर्मों के वशीभूत होकर ही प्राप्त होता है। जब मैंने किया है तो उसका फल भी मुझे भोगने को तयार रहना चाहिए। ये सुख दुख से अतीत होने का प्रथम उपाय है।

२) दुसरा उपाय विवेकपूर्ण व्यक्तियों के लिए है। विवेकशील साधक को अपने चित्त में इस प्रकार की भावना विकसित करना चाहिए कि जगत् में न कोई सुख है और न कोई दुख। सुख और दुख की कल्पना केवल 'मेरा' अविवेक है, इस अविवेक के कारण ही मैं कहीं सुख की कल्पना कर लेता हूँ और कहीं दुख की। वास्तव में इस जगत में न कोई सुख है न दुख, न हानि है न लाभ, न मान है न अपमान न यश है और न अपयश, तथा न कोई अनुकूलता है, और न ही प्रतिकूलता। मनुष्य अविवेक के कारण ही ऐसी कल्पना करके जगत् में सुखी और दुखी होता रहता है। अत: साधक को इस प्रकार का विवेक जो कि बुद्धि की शुद्ध अवस्था में ही संभव है, जागृत करने का प्रयत्न करना चाहिए, ताकि यह सुख दुख जो कि वास्तव में माया खेल मात्र है, अपने चित्त से दूर रख सके एवं चित्त को सदैव एकरस एवं संतुलित बनाये रख सके।

३) तीसरा उपाय भक्त साधकों के लिए है। वैसे तो समर्पण का भाव सब साधकों के लिए परमावश्यक होता है किन्तु विशेष कर भक्ति केवल समर्पण भाव के ऊपर ही आधारित है, जिस साधक में ईश्वर के प्रति समर्पण का भाव विकसित नहीं होता, वह चाहे और कुछ भी हो, भक्त कदापि नहीं हो सकता। भक्त साधक को अपने चित्त में इस प्रकार का भाव विकसित करने का प्रयत्न करना चाहिए कि ईश्वर उसे जिस भी परिस्थिती में रखते हैं उस में ईश्वर की कृपा एवं साधक का कल्याण ही निहित है। जब साधक के समक्ष उसके मनोनुकूल परिस्थितीयाँ उपस्थित होती है तो उसे ऐसा विचार करना चाहिए कि मुझ में कोई योग्यता नहीं, कोई पुरुषार्थ नहीं किन्तु फिर भी ईश्वर ने मेरे मनोनुकूल परिस्थितियाँ उपलब्ध कर दी है। ईश्वर कितने दयालू है। और जब कभी साधक के समक्ष मनोनुकूल परिस्थितियाँ विलीन होकर प्रतिकूल परिस्थितियाँ प्रकट हो जाती हैं, तब साधक को ऐसी भावना करना चाहिए कि उन मनोनुकूल परिस्थितियों में मेरा मोह हो गया था। मैं उनके प्रति आसक्त हो गया था। मोहासक्ति का भाव हटाने के लिए ही ईश्वरने मेरे समक्ष प्रतिकूल परिस्थितियाँ कर दी हैं। ईश्वर कितने दयालू है।' इस प्रकार भक्त साधक को मनोनुकूल अथवा प्रतिकूल परिस्थितियों में ईश्वर की दया की भावना का ही विकास करके सुख दुख से अतीत हो जाना चाहिए। यदि साधक इस प्रकार अपने चित्त में से सुख दुख का भाव हटा-कर जब ईश्वर के प्रति समर्पण का भाव स्थापित होता हुआ अनुभव करता है तो उसकी साधना ठीक चल रही है, यह माना जाना चाहिए। शक्तिपात द्वारा कुण्डलिनी शक्ति के अंतर्मुखी जागृत एवं क्रिया-शीला होने पर समर्पण के भाव में एक और बात का समावेश हो जाता है। जब साधक साधना में बैठे तो किसी क्रिया विशेष के होने अथवा न होने की आकांक्षा तथा किसी क्रिया को रोकने का विचार न करे। ये सब समर्पण की भावना के विपरीत है। साधक का कर्तव्य यह है कि जो कुछ शक्ति उससे कराती है, उसे होने दे उसमें हस्तक्षेप नहीं करे। यदि अपने मन में किसी क्रिया विशेष की होने की इच्छा वह करता है वह क्रिया होती भी है, तो वह क्रिया संस्कारों के आधार पर न होकर मन की भावना के अधीन होगी। इस तरह साधक समर्पण की भावना से दूर हट जाएगा। यदि साधक में इस भावना का विकास हो रहा है तो उसका साधन क्रम ठीक चल रहा है अन्यथा नहीं।

प्रश्न:– सामहिक साधन में बैठने पर बहुत बल दिया जाता है किन्तु उसका महत्त्व क्या है?

उत्तर:– सामूहिक साधन में बैठना, साधक के लिए अत्यंत लाभकारी है। सामूहिक साधन में बैठे हुए सभी साधकों की क्रियाओं के एक साथ विकसित होने के कारण एक ऐसा वातावरण निर्मित होता है जिससे सभी साधकों को उनकी आवश्यकतानुसार लाभ होता है। यदि किसी साधक की क्रियाएँ मंद होती

हैं तो उन्हें तीव्रता प्रदान हो जाती है। यदि किसी साधक को क्रियाएँ ही नहीं होतीं तो वे आरंभ हो सकती हैं।

जिन साधकों की स्थिती ध्यानस्थ अवस्था की हो गई है उन्हें अवश्य सामूहिक साधन में बैठने पर कुछ कठिनाई हो सकती है। रोना, हंसना, गाना, चिल्लाना, उच्चलना, कुदना, आदि के कारण उन्हें ध्यान में विघ्न उपस्थित होता प्रतीत होता है। किन्तु वास्तव में साधक की स्थिति ऐसी होनी चाहिये जो नीरव तथा कोलाहल पूर्ण वातावरण में एक समान अचल बनी हैं। अतः जो साधक क्रियाओं के आवेश पूर्ण वातावरण में ध्यान की स्थिती में स्थिर नहीं रह सकता उसे निश्चित ही और सूक्ष्म ध्यान की अवस्था की आवश्यकता है। जिसके लिए उसे सामूहिक साधन में बैठना उपयोगी है। दुसरी तरफ जिस साधक को सूक्ष्म ध्यान की अवस्था प्राप्त हो गई है, उसे सामूहिक साधन के आवेशपूर्ण वातावरण का उसकी साधन आवश्यकता के अनुसार लाभ मिलता है।

●

प्रश्न :– क्या कोई साधक कुण्डलिनी योग अथवा किसी अन्य प्रकार के कर्तृत्वाभिमान युक्त पूजा, पाठ, जप, तप, योग आसन इत्यादि का अभ्यास साथ साथ कर सकता है?

उत्तर :– वैसे तो शक्ति के अंतर्मुखी जागृत होने पर क्रियाएँ स्वयंमेव होती हैं तथा कर्तृत्वाभिमानायुक्त साधन पर वापिस पुनः लौटने की साधक को आवश्यकता नहीं होती किन्तु फिर भी जब तक साधक की ऐसी स्थिति नहीं हो जाती कि उसे बाह्य साधनाओं में बिलकुल रुचि प्रतीत न हो तब तक उसे आंतरिक संचित संस्कारों के निवारणार्थ बाह्य साधनाएँ अपनी रुचि के अनुसार करते रहना चाहिए। हम किसी व्यक्ति को अपनी साधन के अतिरिक्त न तो कोई अन्य साधन करने के लिए कहते हैं एवं न अपनी साधना के साथ साथ किसी अन्य साधना के अभ्यास करने से मना करते हैं। केवल उसे इतना ही कहा जाता है कि यदि वे दोनों प्रकार की साधनाएँ करना चाहे तो दोनों का समय अलग निश्चित करें।

●

प्रश्न :– साधन में भ्रूमध्य में ध्यान लगना उचित है अथवा नहीं?

उत्तर :– क्रिया शक्ति साधन समर्पण का साध[illegible] है, अभ्यास का नहीं। इसलिए अपनी ओर से भ्रूमध्य या नासाग्र अथवा हृदयचक्र या अन्यत्र कहीं भी ब[illegible] पूर्वक एवं हठपूर्वक अपने चित्त को एकाग्र करने [illegible] प्रयत्न नहीं करना चाहिए, अपितु मन, बुद्धि, इन्द्रि[illegible] और प्राण को शिथिल छोड देना चाहिए। फिर आ[illegible] आप जो कुछ भी अपने अंतर में घटित होता हो उ[illegible] पर लक्ष्य रखना चाहिए। क्रियाओं में परिवर्तन हो[illegible] रहता है और इसके साथ ही आप का ध्येय दृश्य [illegible] बदलता रहेगा। किन्तु आप स्वतः को जितना अधि[illegible] दृष्टाभाव में स्थिर रख सकेंगे, और क्रियाशक्ति [illegible] क्रियाओं में हस्तक्षेप नहीं करेंगे, आपका साधन उत[illegible] ही विशिष्ट रहेगा। आप अपनी ओर से ध्यान एका[illegible] करने की जितनी भी चेष्टा करेंगें, इस समर्पण यु[illegible] साधन मे उतने ही दूर हट जाएंगे।

प्रश्न :– साधन में बैठना अच्छा लगता है, किन्तु साध[illegible] में बैठने पर कभी कभी निद्रा आ जाती [illegible] जब निद्रा खुलती है तब ऐसा लगता है [illegible] साधन ही चल रहा था। ऐसा क्यों लगता है[illegible]

उत्तर :– तुम्हें जो साधन में निद्रा अनुभव हो[illegible] है वह सामान्य जड़ निद्रा न होकर योगिक निद्रा [illegible] जो कि साधन के शुरू होने का ही लक्षण है। इसलि[illegible] जब तुम्हारी निद्रा खुलती है तो तुम्हारा चैतन्य एकद[illegible] जागृत हो जाती हैं। जड़ निद्रा से जागृत होने प[illegible] कुछ देर जड़ता बनी रहती है। एवं सामान्य चेत[illegible] अवस्था में दस पन्द्रह मिनट लगते हैं।

प्रश्न :– मुझे सहज आसन में बैठने से ध्यान अच्[illegible] लगता है-किन्तु क्या साधन में बैठने के को[illegible] विशेष आसन बैठना नियत है।

उत्तर :– साधन के लिए मैंने कोई आसन विशे[illegible] नहीं बताये हैं। जिस आसन पर बैठने से साधना अच्[illegible] होती हो, उसी में साधना करते रहना चाहिए औ[illegible] जब आसन परिवर्तित करने की आवश्यकता हो [illegible] अपनी सुविधा और अरुचि के आसन में परिवर्तन क[illegible] लेना चाहिए।